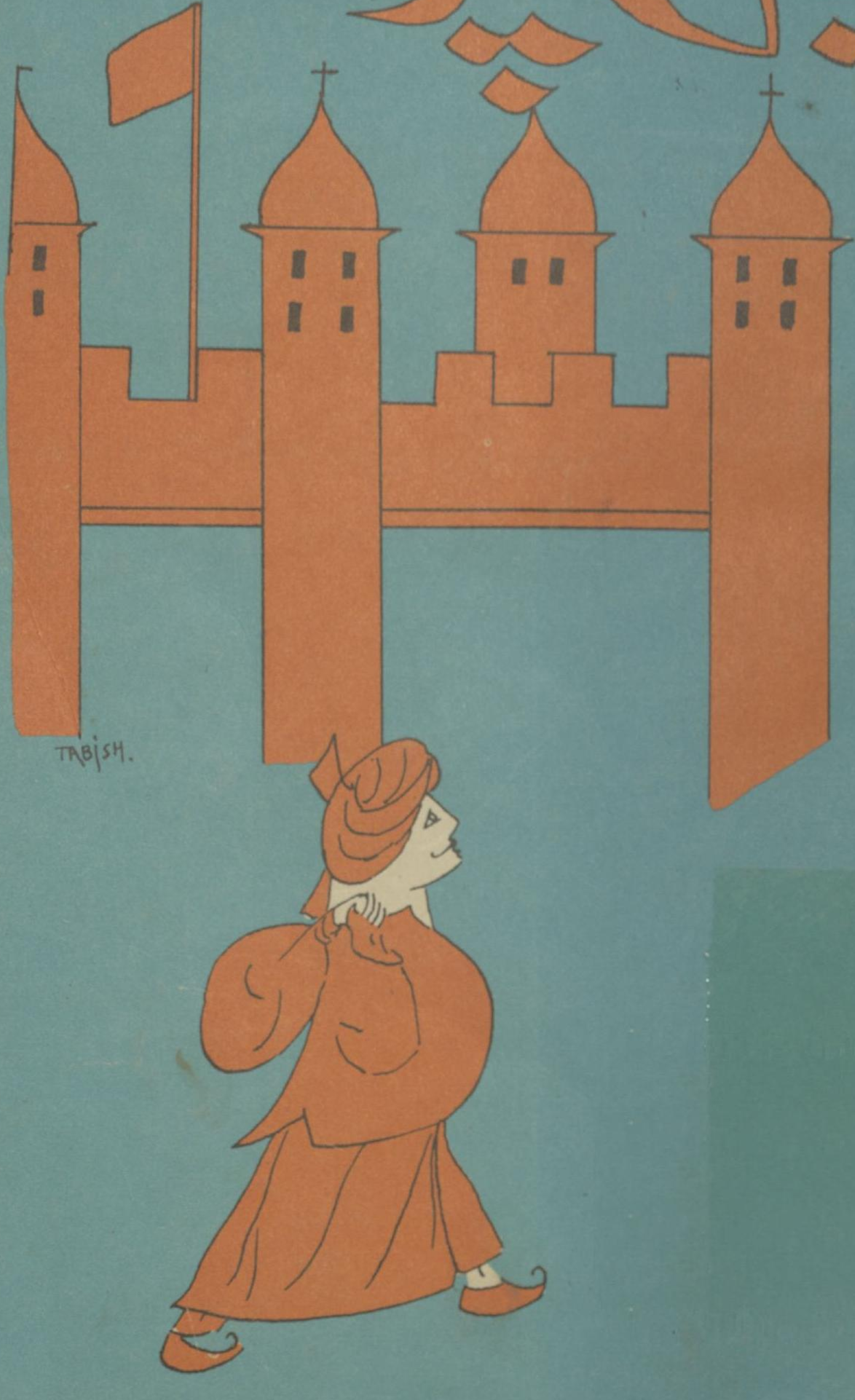
سلیم خاں گمی

دیس پردیس

کتاب نمبر ۱۳

دیس پردیس

سلیم خاں گمی

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ۔ لاہور

کتاب ________ دیس پردیس

مصنّف ________ سلیم خان گمّی

کتابت ________ مُحَمّد حنیف گل کڑیالوی (گوجرانوالہ)

ڈیزائن ٹائٹل ________ ذوالفقار احمد تابش

سائز ________ ۱۸ × ۲۳ / ۸

تاریخ اشاعت ________ اکتوبر ۱۹۷۸ء

مُل ________ گیارہ (۱۱) روپیے

چھاپن ہارے ________ شبّر اعظم
الکتاب پرنٹرز ۔ ۱۲ کمال گنج
کچّا بھانڈہ روڈ ۔ لاہور

چھپوان والے ________ سبط الحسن ضیغم
سیکرٹری
پاکستان پنجابی ادبی بورڈ
۵۸۔ لارنس روڈ۔ لاہور

مُشتاق سنگھ ایم۔ اے
تے
اوہدے ٹبّر دیاں
رنگھیاں یاداں
نوں

پہلی گل

پنجابی سفرنامیاں دی تواریخ ڈھیر پرانی ہے، حج دا فرض ادا کرن والے ہراوس مسلمان نے ایس کھیتر وِچ ضرور لکھیا ہے جیہڑا شاعر وی سی۔ ہُن تیکر دی کھوج موجب مولوی غلام محی الدّین قصوری وی اوس سوچی وِچ شامل ہن۔ جنہاں حج کر کے پرتن مگروں آپنے ایس مقدس سفر دے حالات لکھے۔ ایس لحاظ نال شید ساہمنے آون والا ایہہ پہلا سفرنامہ اے جیہڑا کہ پنجابی زبان وِچ رچیا گیا۔

مولوی غلام مصطفیٰ امرتسری، مولوی دلپذیر بھیروی نے ایس کم نُوں ہور اگے ودھایا تے آپنے آپنے حج دے سفر وِچ پیش آون والے حالات نُوں مکھ رکھ کے آپنے آپنے سفرنامے سرجے۔

ایہہ سفرنامے پنجابی وِچ تے ہن پر شاعری وِچ ہن۔

پنجابی نثر وِچ چھپن والا پہلا سفرنامہ "میرا ولائیتی سفرنامہ" ہے جیہڑا کملا اکالی نے ۱۹۲۳ء وِچ لکھیا۔ اوس مگروں ایس کھیتر وِچ ڈھیر کتاباں لکھیاں گئیاں۔ کجھ سفرنامے بہوں لکھیاں یاداں نُوں ہمیش تیک زندہ رکھن دا سبب بن گئے ہن۔

پچھمی پنجاب وِچ چھپن والا ایہہ دُوجا نثری سفرنامہ ہے۔ جیہدے سرجن ہار پنجابی بولی دے منّے ہوئے سیوک اتے لکھیار سلیم خاں گمی

ہوری ہن۔

آپنی ماں بولی دی جھولی وَنّ سونّیاں رچناواں نال بھردے رہندے ہن۔ پر کہانی اتے ناول اوہناں دے مڈھلے کھیتر ہن، جیہناں وِچ اوہ آپنے قلم دا زیادہ زور وکھاندے ہن۔ سفرنامہ دی اصل وِچ کہانی جاں ناولٹ دا ای حصّہ ہوندا ہے۔ کیوں جو ایس دیاں بنتر دیاں لوڑاں اتے مصالحہ اوہ ای ہے جیہدے نال کہانی جاں ناول دی عمارت اُسر دی ہے۔ ایس پاروں اِک چنگے کہانی کار لئی سفرنامے وِچ دلچسپی قائم رکھنا آسان کم ہے۔ سفر تے کسے قسم دا ہووے کہانی کار جاں ناول نویس دے ہتھے چڑھن نال ہور وی دل کھچن والی سرجنا بن وہندی ہے۔ ایہو کارن ہے کہ سلیم خاں گِمّی آپنی ایس نویں کھیچل نوں ہور وی دل موہ لین والی رچنا بناون وِچ کامیاب رہے ہن ایہہ پنجابی ادب وِچ اِک نرویا وادھا ہے جیہنوں پنجابی جگت ساہمنے پیش کرن دا مان لیا جا رہیا ہے۔

ایم مسعود
صدر
پاکستان پنجابی ادبی بورڈ
۵۸۔ لارنس روڈ۔ لاہور

۱۰ر اکتوبر ۱۹۷۸ء

خوشبودار دفتر

مہربان ! قدردان ! صاحبان !

کوچ جدوں میں کیتا، پاکستان توں، واسطے ولایت دے۔ دِن سی، جمعرات دا، تاریخ سی سولاں فروری دی تے سن ۱۹۷۸ دا۔ برٹش کونسل اسلام آباد دے خوشبودار دفتر دے اک ٹیکنی کلر کمرے وِچ بیٹھیاں ہویاں مس سٹیبی مسکائی تے پھیر سگرٹ دا سوٹہ لا کے بولی "میں دِی لندن جا رہی آں اودے فلائیٹ اتے جس تے تسیں"۔ ایں فقرہ پورا ہون توں پہلاں آکھیا "وِدھیا" تے پھیر گوا وِچ جنم لین والی تے پشاور وِچ پڑھن والی اُکھی نکھی تے سُچی سوانی مسز فرینڈس توں پچھیا۔ "میں کدوں جا رہیا واں حضور؟"

"سکس ٹینتھز۔ تھرسڈے۔ گڈ نائیٹ۔ ون منٹ پاسٹ"۔

"ایس دا ہن سوکھا ترجمہ وی کرو"۔

"یعنی جمعرات کو آپ جائیں گے"۔

"یعنی جمعرات کو آپ جائیں گے، سولاں تاریخ ہوگا - رات کا بارہ بج کر ایک منٹ ہوگا" اوہ بولی -

مَیں سوچیا کیہہ زنانیاں وِچ پھس گیا واں، انشاء جی اٹھو اب کوچ کرو - پر میرے کاغذ اجے تیار نہیں سی ہوئے - مسز فرینڈس بہ یک وقت اٹھ دس کم کر رہی سی، جنہاں وچوں اک میرا کم دی سی۔ فائل چک کے ایتھوں اوتھے، بلیک بورڈ نوں ویکھنا تے اوس نوں اِنج پوٹے لاونے جیویں دو مہینے دے بچے دی ٹھنی ہتھ لا کے ویکھی دی اے - پئی سوس ہوئی اسے یا نہیں - سگرٹ پینا، اکھیاں جھمکانا، دروازے وَل ویکھنا، میرے وَل ویکھنا پئی ایہہ شہزادہ کیہڑے پنڈوں آیا اے - جے اجے وی دس کم پورے نہیں ہوئے - تاں اگے پڑھو زمین اُتے اُچی اَڈی والی گرگابی مارنا، اَپنی پٹھانی جیکٹ نوں ویکھنا۔

میری توجہ اوہدے وَتوں ہٹ کے سٹیکسی وَل ہو گئی - رکنی سوہنی کڑی اے - اللہ نظرِ بد توں بچائے - پَر کتھے؟ نظرِ بد کے نے بَیں اوتھے بیٹھا ہویا ساں۔

کوئی ڈیڑھ مہینے پہلاں پاکستان براڈ کاسٹنگ کارپوریشن ہیڈ کوارٹر راولپنڈی دے دفتروں چٹھی آئی سی پئی دو بندیاں دے ناں دتے ہوئے فارم اتے بھیجو - تن مہینے دی ٹریننگ اندر شہر لندن دے وِچ دفتر بی.بی.سی دے ہووے گی - اِک مَیں تے اِک میرے ساتھی ضمیر صدیقی نے فارم بھیجے - میں پہلاں ضمیر نے بعد وِچ، کیوں جے اوہ اپنے کسے مقدمے دے سلسلے وِچ کراچی سن - میرے کاغذ ساڈے ہیڈ کوارٹر تے دو تن وزارتاں وِچ بھوں بھاں کے اڑک برٹش کونسل وِچ آ گئے سَن - برٹش کونسل میری ٹریننگ لئی انتظام کر رہی سی تے گل اخیر دو سوانیاں تے آ ٹکی سی۔

اِک ذرا بڈھیڑ تے اِک ذرا مٹیار، اِک ذرا کالی تے اِک ذرا گوری۔
"او کے" مسز فرینڈس نے او کے نوں استاد بڑے غلام علی خاں دا نگر چترلے تے بڈار سُر وِچ ادا کر کے کہیا، جس دا مطلب سی پئی "بھا جی ہن تسیں چھٹی کرو، کاغذ لندن چلے جان گے"۔ اُٹھن نوں جی تاں تہیں سی کردا، پر مَیں اپنے موتہہ اُتے زبردست مسکراہٹ ورت کے پچھے گنتے وانگر تھوڑا جیہیا نیوں کے باہر آگیا۔

کیہہ کری جانا ایں

ساریاں نوں پتہ لگ گیا سی پئی لندن جا رہیا انے شہیدا قلعی گر جدھر جاواں یار بیلی آکھن "مبارک مبارک، جا رہے او لندن؟"۔ ایہہ گل کجھ لوگ ہَس کے کہن، کجھ جھپیٹ وَٹ کے۔ راولپنڈی دے شالیمار ریسٹورنٹ وِچ بیٹھا ہویا ساں تے احمد ظفر آئے جپھی پا کے ملے۔ اوہ میرے وڈے بھرا نیں کیوں جے میتھوں عمروں چھ سال وَڈّے نیں۔ میرے شاگرد وی نیں۔ کیوں جے مَیں اوہناں نوں سٹاف ٹریننگ سکول وِچ پڑھایا وی اے۔ جد اسیں ملنے آں تے انج لگ دا اے جیویں دو ماڑے پہلوان اِک دُوجے کولوں ڈھاہ کھان لئی ہل رہے نیں۔ مَیں تھلّے لگنا چاہندا واں پئی وڈا بھرا اے تے احمد ظفر تھلّے لگنا چاہندا اے جے میں اوہدا (نام نہاد) استاد آں۔ بولے۔

"او۔۔۔۔ کیہندا سی پئی کیہہ زمانہ آگیا اے، بی۔بی۔سی ہن سلیم خاں گمّی ورگے بندے وی جا رہے نیں"۔

"کیہہ اوتھے صرف گت والی تے نتھ والی ای جا سکدی اے؟" میں آکھیا تے اسیں دوویں ہس پئے۔

لوک میرے نال غصے راضی ہو رہے سن پر مَیں دچوں لندن کولوں بیر کیا ہویا ساں ، سردی دا موسم ، بگانہ دیس ، لوک پکے پیڈ ھے اخباراں دے کالماں راہیں پتہ چلدا سی پئی انگریزاں دے کجھ لیڈر تارکین وطن سگوں تارکانِ وطن دے خلاف نیں۔ میں لندن جا کے دَھکے دھوڑے تے ٹھیڈے کھاواں گا۔ پتہ تہیں وظیفہ کِنّا بِلدا اے رہن دی تھاں وی ہے یا نہیں ۔ مہنگ پتا بوہت اے ۔ مینوں ایہہ سوچاں سن تے لوک میتوں مبارکاں دے رہے سن۔ پھیر اِک دِن سیّد محمد رفیق نے ہیڈ کوارٹر توں ٹیلی فون کیتا پئی آجا ، خط لَے جا۔ پاسپورٹ بنوا لَے ، دو سَو اِک روپے دا بنے گا۔ تیرا دفتر تینوں دو سو اِک روپئیے دے دیوے گا۔ ایہہ کم وِی ہوگیا۔ میرے بچّے لہور سن ۔ میں اوہناں نوں دَسیا ہن تاں پاسپورٹ وِی بن گیا اے ۔ بچّے خوش ہوئے ابا لندن نوں آٹا گھُن والی تے کپڑے دھون والی مشین لیا دیوے گا۔ ایہہ شگفتہ سی ، موہنا چاہوندی سی ، میں اِک ولایتی پری لیاواں تاں جے جدوں اوہ شگفتہ نے یمنہ دے نال جھگڑ پوے تدوں اوہ ولایتی پری نال گلاں کرے جے ولایتی پری مہنگی ہوے تاں پری دا بچہ لَے آواں ، اوہ وی کم دے جاوے گا۔ یمنہ سب توں چھوٹی اے ۔ اوس نوں سمجھ اِی نہیں سی آرہی پئی لندن کیہہ اے اوہدا ابو اوتھے کرن کیہہ بجا رہیا اے ۔ اوہ صرف میرے وَل ویکھ کے خوش ہوندی سی تے ہسدی سی ، مونہہ توں کجھ نہیں سی بولدی ۔ میری گھر والی دے کجھ رشتے دار لندن نیں تے واہوا پونڈ کما رہے نیں ۔ اوہ خوش ہوئی مَیں وی باقی سوانیاں وچ سرخرو ہوواں گی ۔ اوہدے اِک دو رِشتے داراں نے اوس نوں مبارک وی دِتی سی ، اتنے ساڈے رہتل

وِچ جس کم دی مبارک ملے اوہ چنگا ای سمجھیا جاندا اے۔ بھانویں اوہ پھانسی دا حکم ہووے۔ اوس وچاری نے اپنے بھانجے امجد کولوں پنج سو روپے دا اوہ سوٹ پیس خرید لیا جیہڑا اوس نے بارے توں منگایا سی۔ اوہدی سلائی وی ترن سو روپئے دے دِتی، اٹھ سو روپئے میں لندن دی برف کولوں بچن لئی، ڈیڑھ سَو روپئے دے اندر لگی ہوئی فر والے بوٹ بنائے۔ کوئٹے توں بلوچی کشیدہ کاری والیاں زنانیاں قمیضاں منگائیاں تاں جے لندنی سوانیاں نوں تحفہ دِتا جاوے جیہڑے پڑھاوندے نیں، اوہناں دیاں سوانیاں کیوں جے مرد دے دِل اندر جاتا ہووے تاں رن تھرد جاوے۔

ایہہ عقل دی گل شکر گڑھ دے شیخ یوسف کولوں سکھی ہوئی اے، جیہڑا تحصیل دے ہر افسر نوں گفٹ دیندا اے، پر اوہ گفٹ افسر لئی نہیں، افسرانی لئی ہوندا اے۔ مَیں زری والیاں زنانہ جتیاں خریدیاں۔ وِلج کرافٹس، صدر راولپنڈی توں ولایتی سوانیاں تے کڑیاں چڑیاں دی پسند دیاں ہار حمیلاں دی لٹیاں۔

لندن سوسن نوں خط لکھیا جے میں آ رہیا واں۔ سید سبط الحسن ضیغم نوں اِطلاع دِتی، شہباز ملک نوں دسیا، منیر نیازی تے فخر زماں خوش ہوئے، مشتاق کنول حد حساب توں ودھ ہیپی سن وغیرہ وغیرہ۔

سیالکوٹ، شیخوپورہ تے لائل پور دے کئی پنڈاں تے چکاں وِچ خط لکھے پئی میرے رِشتے دارو! میں لندن جا رہیا واں، مینوں اٹھ تے نوں فروری نوں لہور آ کے مِلو۔۔۔۔۔۔ تے ترن یا چار فروری نوں اطلاع آئی کہ میں لندن نہیں جا رہیا، ضمیر صدیقی میری تھاں جا رہیا اے کیوں جے مَیں اوہ ٹریننگ لے چکا واں، جیہڑی لندن دِتی جاوے گی۔ کھوتا کھوہ پے گیا غم

محمد بوٹیا گل ویران ہو گئی

نچ موڑتوں

افسوس تاں مینوں ہویا، پَر افسوس ناوں ودھ مینوں صدمہ پہونچیا ایس گل دا پئی میں کِنتے پیسے خرچ کر کے اپنا بجٹ اَپ سَٹ کر چکا واں، اپنے سارے بیلیاں تے رِشتے داراں نوں اطلاع دے چکا واں پئی مینوں اٹھ یا نوں فروری نوں لہور ہلو۔ اوہ تاں گڑ، کھیر، گکڑ، آٹا، ساگ، مکھن تے پتہ نہیں کیہہ کیہہ کجھ لَے کے آ رہے ہون گے اتے مَیں اوہناں نوں کِس موتہہ نال آکھاں گا کہ مَیں نہیں جا رہیا۔ پنڈاں دے لوک اوہ خط نال لَے کے آوندے نیں جیہڑا اوہناں نوں ملیا ہووے، ایہہ تاں ڈاھڈی ڈونگھی گڑبڑ ہو گئی اے۔

خیر میں لہور آیا تے اعلان کیتا پئی پروگرام اپریل تیک ملتوی ہو گیا اے۔ ”چلو چنگا ہویا اودوں سردی گھٹ جاوے گی، نالے برف گھل جاوے گی۔ کیہندے نیں لندن برف بڑی پیندی اے۔“ ایہہ میری بیوی کہہ رہی سی۔

”میری واشنگ مشین“: شگفتہ نے پچھیا۔ مَیں اندرون دہلی دروازہ (لہور) جا کے قریشی برادرز کولوں دو ہزار روپیئے دی واشنگ مشین خریدی تے گھر لَے آندی۔ اگے بجٹ اَپ سیٹ سی، ہن چوڑچیٹ۔ گیاراں فروری نوں لہوروں سٹاف ٹریننگ سکول اِسلام آباد آیا تے اِک باہرلے لیکچرار نیر حاضر سن۔ ایہہ لیکچرار سیّد ہارون جعفری سن، جیہڑے لندن توں زبان دانی دی ٹریننگ لَے کے آئے ہوئے سن تے مینوں لندن دیاں گوریاں خواتین دیاں کہانیاں تے قصے سنا سنا کے میری دلجوئی کردے ہوندے

سَن۔ اوہناں دے اوس دِن دو لیکچر سن۔ اوہ دونویں لیکچر میںنوں دینے پئے دونویں لیکچر دستاویزی پروگراماں بارے سن۔ بارہ فروری نوں میرا اپنا اِک لیکچر ساڈھے باراں وجے سی تے میں سید اظہار حسین کاظمی دے کمرے وِچ بیٹھا سلیم اقبال (لیکچرار) دی بنائی ہوئی مزے دار چاہ چسکیاں لے کے پی رہیا ساں پئی لیکچر شروع کیویں کیتا جاوے لیکچر دا سرناواں سی، "تحقیقاتی رپورٹ وِچ تحقیق"۔ ضمیر صدیقی لندن جان لئی ٹیکے لواون گئے ہوئے سن ابے میری چاہ نہیں سی مکی۔ ضمیر صدیقی اندر آئے تے بولے گل صاحب مبارک لندن تسیں جا رہے او۔

"بھا۔ جی میرے نال گل نہ کرو۔ میںنوں لندن جان دی کوئی لوڑ نہیں۔ پہلے ای بوہت ہو چکی اے۔" میں تنگ پے کے آکھیا۔

ضمیر نے قسم کھا کے آکھیا پئی اوہ نہیں میں جا رہیا واں۔ "تسیں اظہار صاحب نال گل کرو۔ میںنوں کوئی دلچسپی نہیں لندن جان نال۔ میری دِلچسپی ہُن لیکچر وِچ اے۔ میں اُٹھ کے لیکچر روم وَل ٹرپیا، پھیر پرتیا تاں اِظہار صاحب نوں پُچھیا۔

"لیکچر روم وِچ اعلان کر رہیا واں جے ایہہ میرا اخیرلا لیکچر اے۔ کیوں جے میں لندن جا رہیا واں۔" اِظہار صاحب نے ٹیلیفون دا چونگا ٹکانے سر رکھدیاں ہویاں آکھیا "اعلان کر دیو" تے میں لیکچر روم وِچ ایہدا اِعلان کر دِتا۔ کلاس نے تاڑیاں وجا کے میںنوں مبارک دِتّی۔

خُداحافظ

میں اِک واری پھیر برٹش کونسل دے خوشبودار دفتر وِچ ساں۔

"ہیلو! مِس سٹیسی"! میں بے تکلف ہو کے آکھیا۔

"جی تسیں میںنوں کیویں جاندے او؟" اوس نے پُچھیا۔

"میں پچھلی واری تہانوں مِل کے گیا ساں، پھیر تسیں مینوں اپنا ناں پتہ وی دِتّا سی۔ تسیں لندن جا رہے سی ۱۹ فروری نوں"۔

"ناہیں" او ہنے اُردو دا لفظ ورتیا تے ہسّی۔ مینوں اِنج لگا جیویں اپنے وچوں ای ہووے۔ اِک لفظ سنن نال ذہن دی فضا ای بدل گئی سی۔

او ہنے پھیر سوچ کے آکھیا "میں اِک ہفتہ بعد لندن جا رہی آں، ہن نہیں جا رہی"۔ میں سگرٹ پیش کیتا۔ اوہنے خوش ہو کے سگرٹ لے لیا تے لمّے لمّے سوٹے مارن لگ پئی۔ مسز فرینڈس آگئی۔

"کیہہ ہویا سی؟ وچوں گڑبڑ ہو گئی سی؟" میں پچھیا۔ اوہنے کوئی جواب نہ دِتّا۔ میں مُڑ پچھنا مناسب نہ سمجھیا۔

ہویا ایہہ سی پئی............چلو چھڈو کیہہ لینا اے پُچھ کے،

دنیا وِچ کیہہ کُجھ نہیں ہو سکدا۔ نالے ع

اس میں کچھ پردہ نشینوں کے بھی نام آتے ہیں

تے پھیر مینوں ڈور لگی لاٹو بننا پیا۔ اک منسٹری توں دوجی منسٹری، دوجی توں تیجی، منسٹری توں سٹیٹ بنک، سٹیٹ بنک توں برٹش ایر ویز، حبیب بنک، ٹکٹ، فارن ایکسچینج، پی۔ ٹی فارم، پی۔ ٹی۔ ٹو فارم، ہیڈ کوارٹر دی منظوری، مسعود علی خاں دی سینکشن، قیوم اختر دی سینکشن، فریدخاں دی سینکشن، نہال صاحب دی سینکشن۔ مَیں سویر نوں سَو روپیہ کھیسے وِچ پا کے نکلدا ساں تے رات نوں تھکا ٹُٹّا اسلام آباد مکان نمبر ۲۹ بی گلی نمبر ۱۸ جی سکس ٹو وِچ آ کے سَوں جاندا ساں۔ جیوندا رہووے شاہ جہان خاں جیہڑا میری شیو لئی گرم پانی، ناشتے لئی چاء پراٹھا تے رات دے کھانے لئی گاجراں آلو گوبھی، آلو گاجراں گوبھی، گوبھی گاجراں، آلو تے پی پلاؤ پکاوندا سی۔ پی یعنی مٹر۔ مٹر پلا چھیتی پکدا

اے تے مزیدار ہوندا اے۔ اوہ ہانڈی روٹی کردا سی تے میں ہر رات اوس نوں اپنی بپتا سناوندا ساں۔ جدوں میں اپنی بپتا سنا لیندا ساں تے اوہ نعرہ لاوندا سی "افسر شاہی زندہ باد"۔

گھر والیاں نوں میں فون کر دِتا سی۔ اوہ میرے لئی ادھی درجن انڈرویئر اک درجن بنیاناں، ڈفل تے دو جیاں چیزاں لے کے آ رہے سن۔ کنیز اختر اعجاز خاں، اسلم خاں تے ارشد خاں۔ ایہہ لہوروں سولاں فروری نوں اسلام آباد آ رہے سن۔ تنویر خاں کاکول توں ۱۵ ار فروری نوں آ گیا سی۔ میں ست اٹھ سو روپئے دے ہور تحفے خرید کے مالی خودکشی کر لئی سی۔ صفدر طاہر دا لندن توں خط آگیا سی۔ اس نے رسول اکرم صلعم دی سیرت پاک اتے کتاب تے اپنے بچیاں لئی اُردو دیاں کہانیاں منگوائیاں سن۔ میں ایہہ کتاباں راولپنڈی توں خرید لئیاں سن تے پھیر میں ستاراں فروری دی رات نوں اسلام آباد ایئرپورٹ آگیا۔ جتھے میرے رشتے دار تے یار بیلی مینوں خدا حافظ کہن لئی تیار ہو کے آئے سن۔ میں لندن جا رہیا ساں۔ جتھے صفدر طاہر، ترسیم پوری وال ایڈیٹر ہفت روزہ "دیس پردیس" نے مس سوسن اومیلی سیکرٹری بی۔بی۔سی مینوں اڈیک رہے سن۔ میرے ذہن دی ساؤنڈ سکیپ اُتے لفظاں دی برکھا رُت تر کے آئی پر اِک لفظ وڈھیرے نتریا ہویا سی۔ خدا حافظ، خدا حافظ، خدا حافظ۔ مینوں سٹیسی یاد آگئی، جتھے مینوں اخیرلی وار برٹش کونسل دے دفتر وچوں نکلن ویلے ہس کے تے ہتھ ہلا کے آکھیا سی، خدا حافظ۔

پتلی پیکنے دی

میری سیٹ کھڑکی نال سی۔ چاہو تے باہر جھاتی مار کے ویکھ لوو،

چاہود تے گل مول نکا جیہا ٹوہا ڈھو کے جہات مارن والی تخفاں بند کر دیو
جہاز ۳۵ تے ۴۰ ہزار فٹ دی بلندی تے اُڈ رہیا سی - انج لگدا سی
جیویں اک پورا سینما ہال ہوا وچ اڈ رہیا اے۔ جہاز جس ویلے اُتے
چڑھدا سی میرا دل تھلے تھلے جاندا سی - انج جاپدا سی جیویں ہیں بھون والے
موسل وچ وڑ گیا واں تے میرا ساہ گھٹیا جا رہیا اے - ہیں متھے اُتے
ہتھ ماریا، متھا گلا سی - نکٹائی ڈھلی کیتی، لماں ساہ لیا، در اصل
مینوں گوری ایئر ہوسٹس نے ڈرا دتا سی - جہاز دے اڈن دے
نال ای ایئر ہوسٹس نے ربڑ دا بنیا ہویا کجھ سامان کڈھیا سی - ایہہ
سامان اوہ سی جیہڑا سمندری غوطہ خور موہنہ تے نک دے آلے دوالے
لپیٹ کے انگریزی فلماں وچ سمندر دی تہہ تیک اپڑ دے نیں - ایس
سامان نال ایئر ہوسٹس نے عجیب و غریب اشارے شروع کر دتے -
رواں تبصرہ لاوڈ سپیکر دے ذریعے انگریزی وچ ہون لگ پیا، انج
لگدا سی جیویں کوئی موم دی پتلی سینما ہال دی سٹیج اُتے آ کے ایکٹنگ
کر رہی ہووے - در اصل اوہدی اداکاری تے رواں تبصرے دا
مطلب کجھ ایہہ سی پئی حادثے دی صورت وچ جان کیویں بچاؤنی
این - مینوں یاد آیا، ساڈیاں بساں اُتے وی کجھ ایہو جیہے فقرے
ہوندے نیں کہ "بسم اللہ پڑھ کے بس تے سوار ہو جاؤ، ہو سکدا
اے ایہہ تہاڈی زندگی دا آخری سفر ہووے۔" پتلی دے تماشے
توں ویکھ کے ڈر دا آونا قدرتی گل سی - ایئر ہوسٹس سوہنی نہ ہوندی
تاں پتہ نہیں غش پے جاندا - انج لگدا سی جیویں ایئر ہوسٹس ہنے ہنے
پیکنگ توں بن کے آئی اے تے وارث شاہ نے اوہدے بارے اِی
آکھیا اے - ؏

پتلی پیکنے دی نقش روم والے ...

شٹ اپ

جہاز ۳۵ ہزار فٹ دی بلندی توں کجھ اُتانہہ اِی اُڈ رہیا سی ۔
اسلام آباد توں اسیں ادھی رات نوں اُڈے ساں تے ادھی رات ساڈھے
آگے سی - میرے نال اک چوداں سالاں دا منڈا بیٹھا ہویا سی تے
اوہدے نال اِک بائی تیئی سال دا گبھرو۔ دووین پنجابی سن تے اِک
دوجے نال شرارتاں کر رہے سن ۔ در اصل چھوٹا بوہتا شرارتی سی ۔ ۔ ۔ ۔
فیصل سعید اپنے وڈے بھرا قمر سعید نوں تنگ کر رہیا سی ۔ وڈے
نے تنگ آ کے زور نال چھوٹے نوں شٹ اَپ آکھیا۔ چھوٹا ہس
کے سیٹ ڈھلی کر کے اکھاں میٹ کے سوں گیا۔ دونویں بیڈن روڈ
لاہور دے ملک سعید دے پتر سن تے لہور توں لندن جا رہے سن
اوہ لندن ای رہندے تے پڑھدے نیں - وڈے نے اَپنی سیٹ
دے سامنے اگلی سیٹ دی پچھلگ میز کھولی تے تاش دے پتے کھلار
کے بہہ گیا- میری سیٹ دے سامنے اِک جھولے وِچ رسالے پئے
ہوئے سن ۔ نیں اِک کتابچہ نما رسالہ کڈھیا ، اوہ رسالہ نہیں سی ،
واقعی کتابچہ سی ، اٹھ دس صفحیاں دا ۔ دراصل اوہ مینو سی یعنی اوہ فہرست
جس وِچ کھان پین دیاں چیزاں دا ذکر ہوندا اے۔ اوہدے پہلے صفحے
اُتے بے حد سوہنیاں چار تصویراں بنیاں ہوئیاں سن۔ ایہہ تصویراں
ناول کار چارلس ڈِکنز دیاں ناولاں دے مختلف کرداراں دیاں سن۔
اک تصویر ڈکنز دی سی ، جس وِچ اوہ برش ورگی داڑھی کڈھ کے موٹیاں موٹیاں
اکھاں نال کھبے پاسے ویکھ رہیا سی۔ دوجے صفحے اُتے چارلس ڈکنز دی
زندگی تے کتاباں بارے چانن پایا گیا سی۔ تیجے صفحے اُتے راولپنڈی لکھیا
ہویا سی تے اوہدے اگے "ہلکا پھلکا کھانا" دے لفظ سن۔ عمان دے

اُگے ناشتہ دا لفظ سی ، لندن دے اگے کجھ وی نہیں سی ۔ میں سوچیا لندن جا کے سانوں بھکھیاں رکھیا جاوے گا ۔ ایس لئی تھاں سکھنی چھڈ دِتّی گئی اے ۔ مینوں تن ٹوٹیاں والا سکھ دا باتھ روم یاد آیا ۔ باتھ روم دی اک ٹوٹی وچوں گرم پانی نکلیا ، سردیاں وِچ نہاون لئی ۔ دوجی ٹوٹی وچوں ٹھنڈا پانی ، گرمیاں وِچ غسل لئی ۔ تیجی ٹوٹی گیڑی تے وِچوں کجھ نہ نکلیا ۔ " کدے کدے نہاون نوں نہیں وی جی کردا " سکھ بولیا " شٹ اپ " فیصل سعید نیند وِچ بول رہیا سی تے ہس رہیا سی ۔ اوہ سوں گیا سی تے اوہدی دھون اِک پاسے ڈُلک گئی سی ۔ میں اوس دی دھون ٹھیک کیتی تے اوہدے اُتے کمبل دے دِتا ۔

مے خانہ

مینو دے تیجے صفحے اُتے لکھیا ہویا سی " بار سروس " مطلب ایہہ سی پئی ایس جہاز وِچ مے خانہ ، مے نوش تے ساقی موجود نیں ۔ شیری ، ورماؤتھ ، مارٹینی ، کاک ٹیل ، سکاچ ، امریکی تے کنیڈین وِسکی سگوں وِسکیاں ، جن ، رم ، ووڈکا ، کوگینک ، ڈریمبوئی ، کانٹریو ، شمپین ، فرینچ وائن ، سرخ وائن ، سفید وائن ، انگریزی بیئر ، لاگر ، شاواشے بھئی شاواشے ۔ مے خور شراب دے جام اپنیاں نکّیاں نکّیاں میزاں اُتے رکھ کے مست بیٹھے سن ۔ کجھ چسکیاں لے رہے سن ۔ قمر سعید نے میرے وَل سگرٹ ودھایا ۔ میں سگرٹ لَے کے شکریہ ادا کیتا ۔ کش لیا تے چپ کر کے سگرٹ بجھا دِتا ۔ مینوں سواد نہیں سی آیا ۔ تھوڑی دیر بعد اوس نے دُوجا سگرٹ پیش کیتا ۔ پھیر تیجا ۔

" کیہہ گل اے سگرٹاں دا اجاڑا کر رہیا ایں ؟ " ہس کے

بولیا " ایہہ پاکستانی سگرٹ نیں، میں ایہناں دا عادی نہیں"۔ اوہ پوری ڈبّی میرے وَل ودھا کے بولیا:

"مَیں وی ایہناں سگرٹاں دا عادی نہیں"۔ میں اوس نوں دسیا۔ "مَیں در اَصل ایہناں سگرٹاں نوں مکاؤنا چاہوناں واں"۔

"کسے ہور بندے نوں پوری ڈبّی دے دے"۔

میں قمر نوں آکھیا تے اعلیٰ نسل دیاں سگرٹاں دا پیکٹ اوہدے وَل ودھایا۔ اوہنے اِک سگرٹ لیا تے پھیر اوہ اپنے لائیٹر نال میرا سگرٹ بال کے اَپنا سگرٹ لاون لگ پیا۔

مَیں اِسلام آباد سگرٹ چھڈ دِتے سن۔ مینوں سول سرجن مشتاق احمد نے معائنہ کرن دے بعد آکھیا سی " لندن جا رہے او اوتھے ہر ویلے دُھوڑ تے دُھواں ہوندا اے۔ اوس نوں سموگ آکھدے نیں۔ تہاڈے پھیپھڑے سگرٹ پی پی کے گھسیلے ہو چکے نیں۔ لندن جا کے سگرٹ نہ پینا۔ نہیں تاں دمہ ہو جاوے گا۔ چک لالہ ائیر پورٹ اُتّے میرے بھانجے اِعجاز خاں نے مینوں گولڈ لیف دا اِک پیکٹ پھڑا دِتّا سی تے میں کنیز اختر توں چوری چوری دو سگرٹ چک لالہ ائیر پورٹ تے دِی پھکے سَن ـــــ کنیز میری سوانی دا ناں اے تے اوہ سِول سرجن مشتاق نالوں ودھ میری سگرٹ نوشی بارے جاندی اے۔ اوہدا وس چلّے تاں تماکو دی ساری فصل دا بی مار دیوے تے سگرٹ بناون والیاں کمپنیاں تے فیکٹریاں نوں ہائیڈروجن بم نال تباہ کر دیوے۔

ہلکا کھانا

مینو دے اگلے صفحے اُتے ہلکے پھلکے کھانے دی تفصیل سی۔

ایہہ تفصیل انگریزی تے فرانسیسی وِچ سی۔ بُھکھ ودھاون والا پھل پہلے۔ پھیر بکرے دا پٹ تے شورہ، پھیر مکھن وِچ تلیاں ہویاں سبزیاں، اورنٹیل چاول زعفران وِچ پکے ہوئے (اورنٹیل توں مراد پاکستانی) بنیز، کریم بسکٹ، کافی، چاء، سویٹ ڈش۔ میں سوچیا جے ایہہ ہلکا پھلکا کھانا اے تاں پھیر بھارا بھُورا کھانا کیہہ ہووے گا؟ کئی لوک ادھی روٹی تے گنڈھے نوں ترسدے نیں۔ ایتھے جہاز وِچ ہور ای حساب کتاب اے۔ میینوں خیال آیا نیں گوری نوں آکھاں پئی میینوں ادھی روٹی تے ادھا گنڈھا لیا دے۔ آپاں جمہوریت دے قائل آں، زعفران وِچ پکے ہوئے اورنٹیل چاول ہضم نہیں ہوسکدے پرمشکل ایہہ سی پئی میینوں گنڈھے دی انگریزی بھل گئی سی۔ اک پاکستانی ہوسٹس جہاز وِچ موجود سی، تے اُردو وِچ اعلان فرما رہی سی پر اودہا تک گنڈھے ورگا سی۔ جے میں اوس نوں آکھدا تے اوس نے آکھنا سی "چھڈّو جی اینویں مخول نہ کرو، تسیں ہلکا کھانا ای کھاؤ۔ لندن جا رہے او، بھائی پھیرو یا چیچو کی ملیاں نہیں جا رہے"۔ قصہ مختصر ہلکا کھانا ای کھانا پیا۔

ووہٹی

ہوائی جہاز اڈ رہیا سی۔ ظاہر اے اوس نوں اڈنا ای چاہیدا سی۔ پر میینوں کئی واری محسوس ہویا پئی اوہ ہوا وِچ چپ کر کے کھلوتا ہویا اے، نہ اندر آواز نہ باہر آواز۔ میں نکے دروازے راہیں باہر تکیا تاں تارے واہوا موٹے موٹے نظر آئے، اوہ تھوڑے تھوڑے ہل وی رہے سن۔ میں سمجھ گیا جہاز ٹُر رہیا اے۔ اودھریاں لال بتیاں بل بجھ رہیاں سن۔ جہاز بارے تسلّی کر کے میں مسافراں ول نگاہ ماری

قمر سعید کھانا کھا کے سَوں گیا سی۔ ٹکٹے والاں والا تے بھوریاں مچھاں والا اِک گبھرو اَپنی وَوہٹی اُتے کمبل دے رہیا سی ۔ ایہہ وَوہٹی بالکل نویں نکور لگدی سی، انج جیویں اوہ ڈولی وِچ بیٹھی ہووے ۔ اوہ انگریزی وِچ اک گورے نوں دس رہیا سی پئی میرا نواں نواں ویاہ ہویا اے تے میں اپنی وَوہٹی نوں لندن لے جا رہیا واں، کیوں جے میں انگلستان دا شہری آں ۔ گبھرو میرپور (آزاد کشمیر) دا رہن والا سی تے پھٹی سِدھی انگریزی فر فر بول رہیا سی۔ وَوہٹی گُھتو مُھتو ہو کے سیٹ وِچ دھسی ہوئی سی۔ اوہنوں وی میرے وانگراں نیند نہیں سی آرہی تے اُتل وَٹے بھنتھ رہی سی ۔ کدے اوہدیاں حنا بند انگلیاں کمبل وچوں باہر آجاندیاں تے کدے مہندی نال شنگارے ہوئے پَیر، گبھرو دا رنگ ڈھنگ کجھ اجیہا سی جیویں اوہ سکندرِ اعظم ہووے تے ایران دے شہنشاہ دارا نوں قید کر کے لے آیا ہووے۔ میرے ویکھدیاں ویکھدیاں اوس شراب دا آرڈر دِتا تے پھیر گلاس ویہلا کر کے لالچی اکھاں نال اَپنی وَوہٹی دے مہندی والے ہتھ ویکھن لگ پیا۔ انگریز نے اوس نوں ایس حالت وِچ ویکھیا، مسکرایا تے پھیر اکھیاں میٹ کے سون دا بہانہ کرن لگ پیا۔

فدائی

شرقِ اردن دا دارالحکومت عمان آیا، جہاز اوتھے اک گھنٹہ کھلوتا، سانوں کپتان نے کیہہ دِتا سی پئی اسیں جہاز وچوں باہر نہیں جاواں گے کیوں جے احتیاط ضروری اے۔ ایہہ فیصلہ مسافراں دی حفاظت لئی کیتا گیا۔ میں سوچیا عمان سانوں کیہ خطرہ ہو سکدا اے؟ خیال آیا ہووے نہ ہووے کوئی فدائی گروپ آکے جہاز اتے قبضہ کر لوے۔ مینوں ''ماہِ نَو'' دی ایڈیٹرانی کشور ناہید دے کمرے وِچ حجاب امتیاز علی تاج دے لفظ یاد

آ گئے۔ اوہ کہہ رہی سی "میں یورپ جانا چاہوندی آں، پر ڈر لگدا اے کیوں جے اجکل جہاز ہائی جیک ہو رہے نیں" میں سوچیا، جس ہوائی جہاز وِچ بیگم حجاب ہون یا میں ہوواں اوس نوں ضرور ہائی جیک ہونا چاہیدا اے۔ چلو ایس بہانے اخباراں وِچ تصویراں ای چھپن گیاں۔ مینوں غلام رسول نے دسیا سی پئی عمان وِچ بوہت سارے پاکستانی نیں، پر انگریزاں دے وارے وارے جاپیئے اوہ عمان اوددوں پہنچے جدوں ادھی رات سی تے نال ای درخواست کر دِتی پئی باہر نہ نکلیو کیوں جے فدائی وغیرہ قسم دے لوکاں دا خطرہ اے۔ جے ادھی رات نہ ہوندی تے باہر جان دی اجازت ہوندی تاں میں ضرور عمان دا چکّر لاونا سی، کیوں جے عمان وِچ شہزادی ثروت اے۔ عمان مسلم برادر ملک دا دارالحکومت اے۔ عمان دا بادشاہ چھوٹے قد تے وڈے دِل دا مالک اے۔ اوہ آپ ہوائی جہاز چلاوندا اے تے سب توں وڈی گل ایہہ پئی عمان وِچ فدائی رہندے نیں۔ میں کسے فدائی نوں مِل کے آکھنا سی پئی مستنصر حسین تارڑ نال تہاڈے مذاکرات ناکام رہے سن پر آپاں پائی پیسے بناں تہاڈے نال موڈھا جوڑ کے ٹرن مرن لئی تیار آں۔ پر میں بے وس ساں جس فدائی نال میرا مصافحہ ہونا سی۔ اوہنے دے خوف توں سانوں باہر جان توں روک دِتا گیا سی۔

شراب دا اعلان کرو

عمان توں اڈ کے جس ویلے اسیں انگلستان وِچ وڑے اوس ویلے سویر ہو رہی سی۔ ٹھیک ست وجے سویر نوں اسیں ہیتھرو دے ہوائی اڈے اُتے ساں۔ بے حد خوبصورت تے صاف ستھرے پل اتوں دی چلدے ہوئے اسیں اگانہہ تردے رہے۔ جہاز جس ویلے اڈّے اُتے آرہیا سی انگلستان دے چھپّڑ، ٹوٹے، ندیاں، پلیاں، جنگل، سڑکاں

عمارتاں ، فیکٹریاں ، کیٹڑیاں کاڈھیاں وانگوں نظر آ رہے سن ۔ مینوں انج لگا جیویں میں ساون بھادروں وِچ کالا شاہ کاکو دے ہوائی اڈے اُتے اُتر رہیا ہواں ۔ اسمان اُتے اَنبل سی پر دُھپ کتے وی نظر نہیں سی آوندی ۔ عمارتاں تے مکاناں اندر بجلی جگ رہی سی ۔ جد میں پوڑیاں اتر کے اِمیگریشن ہال وِچ آیا تاں اوتھے میلہ لگا ہویا سی ۔ افراتفری عام سی ۔ ہر رنگ دا بندہ نظر آ رہیا سی ۔ چٹی کھل والے بندے بوہتے سن ۔ فرش اینا صاف سی پئی اوہدے وِچ چہرا نظر اوندا سی ۔ زمین اُتے لکڑی دا بنیا ہویا اِک بڑا وڈا گول چکّر گھم رہیا سی ۔ اوہدے آلے دوالے راہی کھلوتے ہوئے سن ۔ چکّر اُتے پتہ نہیں کیہڑے پاسیوں صندوق ، ٹرنک تے سوٹ کیس آ کے کھلو جاندے سن ۔ آلے دوالے کھلوتے ہوئے لوک اپنے اپنے سوٹ کیس ٹول رہے سن تے چک لیندے سن تے اِک پاسے ٹُر پیندے سن ۔

ایس گول چکّر کول آ کے اوہ لوک کھلوندے سن ، جیہڑے اِمیگریشن افسراں کولوں بھگت اوندے سن ۔ اِمیگریشن دے تِن کاؤنٹر سن ۔ پہلا کاؤنٹر گوریاں لئی ، دوجا کاؤنٹر دولتِ مشترکہ دے لوکاں لئی تے تیجا کاؤنٹر باقی دیساں دے لوکاں لئی ۔

مَیں قطار وِچ کھلو کے جد اپنا اجازت نامہ امیگریشن آفیسر نوں وکھایا تاں اوس نے تکھیاں اکھاں نال اوس نوں ویکھیا ۔ ایہہ اجازت نامہ ویزا نہیں سی سگوں خط سی جیہڑا اسلام آباد توں برٹش کونسل دے اِنچارج مسٹر ہارڈی نے امیگریشن آفیسر نوں لکھیا سی ۔

"سلیم خاں گمی ساڈے اپیچے پروہنے نیں ۔ اینہاں دا خرچ بہتا ساڈے ذمے اے ۔ ایہہ فنی امداد ہیٹھ ٹریننگ لئی بی ۔ بی ۔ سی آئے نیں"

خط پڑھ کے اِمیگریشن افسر نے مینوں خوش آمدید آکھیا تے میں اوس دا

شکریہ ادا کر کے اُگے ودھ گیلہ

جد میرا سوٹ کیس گول چکر اُتے آیا، میں اوس نوں لے کے کسٹم انسپیکٹر کول چلا آیا۔

"کنّی شراب اے تواڈے کول۔ ڈکلیر کرو۔" اوہ بولیا۔

"میں پاکستان توں آرہیا واں۔ شراب دی فیکٹری وچوں نہیں آرہیا۔"

"تمباکو ڈکلیئر کرو۔"

مَیں سگرٹ دی ڈبّی اوہدے سامنے رکھ دِتّی۔ جہاز وِچ شراب وِک رہی سی۔ لندن وِچ اوہو شراب مہنگی سی۔ میں شراب دی بجائے سگرٹاں دی اِک ڈبی خریدی سی۔ میری ڈبی وَل ویکھ کے کسٹم انسپکٹر ہس پیا تے میں سوٹ کیس پھڑ کے ٹرالی وِچ رکھیا تے اوس نوں گھسیٹ کے ہال وچوں باہر آگیا۔ باہر ڈیوڈ براؤن مینوں لین لئی آیا ہویا سی۔ اوہ برٹش کونسل دا نمائندہ سی۔

باربرا لوڈ

ڈیوڈ براؤن مینوں برٹش کونسل دی کار وِچ بٹھا کے برٹش کونسل دے وڈے دفتر وَل ٹر پیا۔ اوہدی کار وِچ ریڈیو لگا ہویا سی تے بی، بی، سی توں موسیقی نشر ہو رہی سی۔ ڈیوڈ براؤن گورا چِٹا گبھرو سی۔ اوس نے نواں سوٹ پایا ہویا سی۔ اوہ بے حد مؤدب لگدا سی۔ مینوں دو ہتھ اچّا سی۔ اوس نے آپ میرا سامان چکیا تے کار وِچ رکھیا۔ پھیر دروازہ کھولیا مینوں بٹھایا تے پھیر کار دے اگّوں دی چکّر لا کے اپنی سیٹ اُتے بیٹھا۔ جد کار لندن دیاں سڑکاں توں دی جا رہی سی، اوہ مینوں نال نال عمارتاں تے سڑکاں دی اہمیت دس رہیا سی۔ ایتھے ملکہ رہندی اے، ایہہ دریائے ٹیمز اے، ایہہ ٹیمز دا پل اے۔ ایہہ ٹریفالگر سکوائر اے، ایہہ ساڈی پارلیمنٹ دی بلڈنگ اے وغیرہ وغیرہ۔ اوہ مینوں اک شیش محل دے ساہمنے لے آیا، کار وچوں اتریا میرا سامان چکیا تے

اندر آیا۔ اندر چار ٹیلیفوناں اتے چار گورے گلاں کر رہے سن ۔ اونہاں وچوں اک نے میرا ناں پتہ نوٹ کیتا تے نالے مقصد

''مسز باربرا ٹوڈ توانوں پنج منٹ دے اندر اندر ملے گی۔ تسیں رسالے ویکھو، پڑھو تے بے فکر ہو جاؤ''

مَیں شیشے دی میز توں رسالہ چکیا تے صوفے اُتے بہہ کے، پڑھن لگ پیا۔ اجے پنج منٹ نہیں سن گزرے تے اوس بندے نے مینوں اطلاع کروائی کہ دوجی منزل اتے مسز باربرا ٹوڈ مینوں اڈیک رہی اے ۔

مَیں اُٹھ کے پَوڑیاں چڑھن لگ پیا۔ پَوڑیاں اُتے قیمتی قالین سی۔ مَیں دوجی منزل اتے آیا تے ویکھیا میں کاریڈور وِچ آں۔ اِک مٹیار نے ہس کے مینوں انگریزی وِچ آکھیا ''باربرا توانوں ایس کمرے وِچ اڈیک رہی اے'' میں دروازہ دھک کے اندر وڑیا۔ کمرے وِچ کئی مرد تے سوانیاں بیٹھے سن ۔ سارے انگریزی لباس وِچ سن پر اک کڑی ساڑھی پا کے، متھے اتے بندی ٹکا کے اِکُ جبشی منڈے نال استانیاں وانگ انگریزی بول بول کے پھاوی ہو رہی سی۔ منڈا گھبرایا ہویا سی تے بڑا مؤدب ہو کے بیٹھا ہویا سی ۔ میرا خیال اے اوہ کڑی ہندو سی، کیوں جے اودہا رنگ ڈھنگ سارے دا سارا کسے بملا، پدما، کوشلیا، ساوتری نال ملدا سی۔ لمے لمے کالے وال اودہے سینے اُتے ڈھلک رہے سن۔ میرا جی چاہیا اوس نوں آکھاں ''کیہ حال اے سوہنیو؟'' پر میرا تعارف اودہے نال نہیں سی۔ دوجے میں وِی اوس جبشی منڈے وانگوں مؤدب ہو کے باربرا ٹوڈ دیاں گلاں سنن لئی اُپڑ آیا ساں۔

کمرے وِچ شیشے دیاں کئی میزاں سن، کئی صوفے سن تے کئی

بوہت سارے بندے تے سوائیاں گروہاں وِچ اک دوجے نوں سمجھا رہے سن۔ میں سمجھ گیا ایہہ برِیفنگ روم اے۔ میں وی اک صوفے اُتے بیٹھ گیا۔ میرے کھبے بیجے دو تن جبشی منڈے بیٹھے ہوئے سن۔ ایہنے چِر نوں کالے رنگ دے ہور چار جوان آ گئے، اوہ وی افریقہ دے بندے سن۔

"مینوں افسوس اے پئی مینوں دیر ہو گئی۔ کیہ حال اے تواڈا ساریاں دا۔ سفر کیسا رہیا؟ لندن کیسا اے؟ موسم پسند آیا؟ میں باربرا ٹوڈ آں، تواڈی پروگرام آفیسر۔ پر میں چاہواں گی مینوں افسر نہ سمجھو، آرگنائزر سمجھو۔" اوہ ساڈے سامنے کرسی اتے بہہ گئی۔ اوس نے بادامی رنگ دا بلاؤز پایا ہویا سی، بادامی رنگ دی سکرٹ۔ بُلھاں اُتے بادامی رنگ دی سرخی، بادامی رنگ دی ہائی ہیل وِی گرگابی، لگدا سی اوہ ہُنے بادام وِچوں نکل کے آئی اے تے ساڈے نال گلّاں کر کے پھیر بادام وِچ جا وڑے گی۔ اوہ ہس رہی سی تے اوہدے موتیاں ورگے دند چمک رہے سن۔ اوہدیاں گلھاں آتشی گلابی سن، پتہ نہیں کیہ کھاندی سی۔ والاں وِچ سونے دی افشاں کھنڈی ہوئی۔ لگدا سی بھٹھی وچوں سونا گال کے نکلی اے۔ اوہدی عمر کوئی چالی سال سی۔

ساریاں اپنا اپنا تعارف کرایا۔ مَیں ٹانگا توں آیا واں، مَیں سوڈان توں، مَیں ملاوی توں، میرا ملک لوسوٹو اے۔ مَیں جمیکا دا وسنیک آں۔ مَیں پاکستان توں۔

"مَیں تہانوں مِل کے بوہت خوش آں" باربرا بولی۔

"انڈیا توں کون آیا اے؟" مَیں پچھیا۔

"انڈیا توں اک بندہ آ رہیا اے، اوہ لیٹ اے۔ شام نوں آوے گا۔ اوہدا ناں 'مشرا' اے۔" باربرا نے دسیا۔

"بی-بی-سی دی ٹریننگ لئی کل کِنّے بندے آ رہے نیں؟" کیسے نے سوال کیتا۔

"کل دس آ رہے نیں پر میرا خیال اے اک نہیں آوے گا تسیں سارے آ گئے او، سوائے انڈیا والے آدمی دے۔" باربرا بولی۔ ایہدے بعد اوس نے سانوں اِک کارڈ دِتا جِس وِچ ساڈا فائل تے حوالہ نمبر سی "جدوں وی برٹش کونسل نوں میرے راہیں خط پاؤ، فائل نمبر تے حوالہ نمبر ضرور دیو۔" کارڈ اُتّے پورا پتہ تے فون نمبر سی۔ "میرے کول آون توں پہلاں مینوں فون ضرور کرو۔ انج نہ ہووے کہ تسیں آجاؤ تے میں اگے پچھے ہوواں۔" اوہ پھیر ہس کے بولی تے بول کے ہس پئی۔ دراصل اوہ کہہ رہی سی مینوں مِلن توں پہلاں وقت مقرر کرو۔ انگریز وقت دے بوہت پابند ہوندے نیں تے باربرا وی انگریز سی۔

"میں تہانوں ہُنے پیسے دلوا رہی آں۔ تسیں کیشیئر کول جاؤ تے رقم لے لئو۔ کجھ نوٹ ہون گے تے کجھ ٹریولرز چیک، ٹریولرز چیک تسیں کِسے وی بنک وِچوں بھنا سکدے او۔" اوہ پھیر ہس رہی سی۔ بالکل کڑیاں وانگر۔ لگدا سی جیویں کالیاں تے کنک ونیاں ڈھیماں وِچ گلاب دا پھل کھڑ کے ہس رہیا اے۔

میں تہانوں اجازت لین توں پہلاں دس دیاں کہ لندن دے جیب کترے بڑے ڈاڈھے نیں۔ تسیں بوہت ذہین ہووگے۔ پر اوہ آپنے پیشے وِچ تہاتھوں ودھ ذہین نیں۔ اڈدی چڑی دے پَر کتر لیندے نیں۔ تہاڈا بٹوا اڈانا، اوہناں لئی کوئی مشکل نہیں۔ ایس لئی اپنیاں جیباں نوں زِپ، زنجیری یاں بٹن لواؤ تے ہر دم رقم دا خیال رکھو۔ باقی سبھ خیر اے۔ ہُن تسیں کیشیئر کولوں جا کے رقم لے لوو۔ میں اوس نوں کہہ چکی آں۔ گڈ بائی۔"

پونڈ

اوہ گڈ بائی کہہ کے اٹھ کھلوتی۔ ہتھ ہلایا تے ہسدی ہوئی اِک کمرے وَل چلی گئی۔ اوہدے جاندیاں سار ای اک گوری کسے پاسیوں نمودار ہوئی تے سانوں پچھے لا کے کیشئیر کول لے گئی۔ کیشئیر اِک بُڈھڑی مائی سی۔ مینوں اوہ خاصی کھرانٹ جاپی۔ پیسے وصول کرن والیاں دی اک لمی قطار سی میں اگے ودھ کے دوجی لائن بنائی۔ میرے پچھے کالے کالے چھ چھ ست ست فٹے حبشی گبھرو کھلوتے ہوئے سن۔ پہلی قطار والے گورے گوریاں سانوں ویکھ کے چوکنے ہو گئے۔ اسیں انج لگدے ساں جیویں ڈاکہ مارن آئے آں۔

"یس پلیز" رقماں ونڈن والی کھرانٹ مائی بولی، مَیں اوہدے وَل ویکھیا۔ اوس نے اِک چھپی ہوئی چیز میرے وَل ودھائی "دستخط کر دیو۔ مہربانی"

مَیں دستخط کیتے تے پونے دو سو پونڈ دے نوٹ تے ٹریولرز چیک میری تلی اُتے سن۔ میں مڑن لگا تاں اوس نے کجھ بھان وی مینوں پھڑا دِتا۔ مَیں اوہدی مٹھ بھری تے اک پاسے ہو کے گنن لگ پیا۔ نوٹ ٹریولرز چیک تے پیسے میں سنبھال کے جیب وِچ پائے تے کھبے سجے تکیا۔

اوہ گوری جیہڑی سانوں لے کے کیشئیر کول آئی سی اوس نے میرے کول آ کے آکھیا۔ تسیں بار بار ا ٹوڈ دا کارڈ وکھا کے کسے بنک وِچ حساب کھول لینا۔ اگلی رقم تہانوں ایتھے آ کے نہیں لینی پوے گی۔ پہلی یا دو تاریخ نوں آپے تہاڈے اکاؤنٹ وِچ چلی جاوے گی۔ اکاؤنٹ کھولن لئی تہاڈا کوئی خرچ نہیں آوے گا۔ بنک والے آپے

ساتوں اطلاع دین گے کہ فلاں صاحب دا حساب کھل گیا تے اوس دا اکاؤنٹ نمبر ایناں اے ؟"

میرے باقی ساتھی وی نوٹ ٹریولرز چیک تے بھان اِکٹھا کرکے میرے آلے دوالے کھلو گئے سن تے گوری دیاں گلّاں سُن رہے سَن ۔ اِک بولیا "میں اَگّے وی اک سال برٹش کونسل دے وظیفے تے بی۔بی۔سی ٹریننگ لئی اے ۔ مینوں سارا پتہ اے میں دس دیاں گا۔ آؤ ہن چلیئے تے رقم خرچ کریئے ۔ گوریاں نے ساتوں اینے پیسے دِتّے نیں کہ خرچ کرنا مشکل ہو جاوے گا ۔ اسیں سارے ہس پیئے تے گوری وی ہسّن لگ پئی ۔

"تسیں سارے جا سکدے او پر گمّی تے جو نہیں جا سکدے ، کیوں جے اونہاں نوں اجے اونہاں دے ہوٹل پہنچانا ضروری اے ۔ باقی چھ جنے جا سکدے نیں ۔ اونہاں نوں اونہاں دا پکا ٹھکانا مِل چکا اے ؟" گوری بولی تے ہس پئی ۔

گائیڈ

چھ جنے ساتوں بائی بائی کہہ کے شپ شپ کردے پوڑیاں اتر گئے ۔ جو موسیوا ملاوی دا رہن والا اے ، کنوارا اے ۔ اوہدی وینی دے آلے دوالے چار لوہے دیاں چوڑیاں نیں ۔ ایہہ اوہناں کڑیاں دیاں نشانیاں نیں جیہڑیاں ملاوی وِچ اوہدے نال نچدیاں نیں تے پیار کردیاں نیں ۔ چوڑیاں پیار دیاں نشانیاں نیں جس گبھرو دی وینی وِچ جنیاں زیادہ چوڑیاں ہون گیاں اوہ اپنے یاراں بیلیاں وِچ اوہنے پاپولر منیا جاوے گا ۔ چار چوڑیاں دے حساب نال جو موسیوا بوہت پاپولر اے ، پَر اوہدا تے رنگ

کالا دھوت اے ۔ پھیر کیہ ہویا ؟ ملاوی دیاں کڑیاں دی کالیاں نیں ملاوی وِچ کالا رنگ حسن دی نشانی ایں ۔ ساڈے وَل وی آکھیا جاندا اے ـــــ رنگ مشکی نہ کھنگ نہ خشکی ۔

گوری سانوں اک ہور کمرے وِچ لے وڑی اوتھے اک چاک چوبند سٹھاں سالاں دی مائی نے ہس کے ہیلو آکھیا ۔" یا مولا ! کِتھے بڈھیاں وِچ آوڑے آں " ہیں دِل وِچ سوچیا ۔ گوری بول رہی سی ۔۔۔

" مسز فٹ تہاڈی گائیڈ اے ، تسیں نویں نویں لندن آئے او ۔ ایہہ تہانوں ٹیکسی وِچ لندن برادرز ہوٹل لے جاوے گی ۔ کرایہ تسیں دونویں دیوگے ۔ تہاڈے دو کمرے ستاں دناں لئی بک نیں ۔ ست دن بعد تہاڈا پکا انتظام کر دِتا جاوے گا ۔ لندن برادرز ہوٹل اوتھوں بوہت لاگے اے ، جتھے تہانوں کم لئی جانا پوے گا ۔ کمرے دا کرایہ تسیں آپ دیوگے ۔ او کے ؟"

" او کے " جو بولیا ۔

گوری ہتھ ہلا کے کسے پاسے لک گئی ۔ اوہدی تھاں مائی نے لے لئی ۔ اوہ سانوں نال لے کے تھلّے آئی ۔ میں اپنا اٹیچی کیس تے ہینڈ بیگ چکیا ، جو نے اپنا ۔ اسیں دونویں ایئر کنڈیشنڈ بلڈنگ وچوں نکل کے سڑک اُتّے آگئے ۔ ہوا تیز سی تے بے حد ٹھنڈی ، مائی نے ہتھ دِتا ۔ اک کالی ٹیکسی آکے رک گئی ۔ اساں سامان چک کے ٹیکسی وِچ سٹیا تے صوفے ورگی سیٹ اُتّے بہہ گئے ۔ اک پاسے مَیں ، اِک پاسے جو تے وچکار مائی ۔ مائی صاحبِ ذوق سی ۔ اوس نے عطر ڈاڈھا مہنگا لایا ہویا سی ۔ ٹیکسی ٹرپئی ۔

لندن دیاں ٹیکسیاں بے حد ودھیا نیں ۔ ڈرائیور تے مسافر دے درمیان پردہ ہوندا اے ۔ سیٹاں بہوں کولیاں تے شاندار ۔ ٹیکسی

وِچ ریڈیو تے ٹی - وی ، ٹیلی فون وی وِچے ای - ایہہ واکی ٹاکی ٹیلیفون ہوندا اے - مالک اپنے اڈے توں ٹیکسی ڈرائیور نال گل بات کر سکدا اے - ڈرائیور مالک نوں دس سکدا اے کہ اوہ ایس ویلے کتھے اے تے ایتھوں کتھے جاوے گا -

ساڈی گائیڈ سانوں دس رہی سی —— ایہہ سینما اے ، ایتھے فلماں ویکھو - ایہہ تھیئٹر اے ، ایتھے ڈانس تے ڈرامے ویکھو - ایہہ کتاباں دی دکان اے - ایہہ پوسٹ آفس اے - ایہہ ولایتی ہوٹل اے - ایہہ دیسی ہوٹل اے - ایہہ انڈر گراؤنڈ ریلوے سٹیشن اے - گائیڈ رواں تبصرہ کر رہی سی تے اک اک چیز دس رہی سی -

"تسیں برٹش کونسل دے ملازم او ؟" میں پچھیا -

"نہیں میں فری لانسر آں ، گائیڈ آں - جس کسے نوں لوڑ ہووے مینوں دہاڑی ہفتے یا مہینے لئی کرائے اُتّے لے لیندا اے ۔" گوری بولی اوس نے ایہہ گلّاں بڑے فخر نال دسیاں - میرا خیال سی ، گورے کم نہیں کردے دوجیاں توں کراوندے نیں پر ایتھے آ کے پتہ لگا کہ گورے بوہت کم کردے نیں ، اوہناں دے مقابلے وِچ اسیں گھٹ کم کردے آں - تے گپ بوہتی لاوندے آں - مائی سٹھ سال دی سی ، پر جوان کڑیاں وانگ کم کر رہی سی - ساڈے پاکستان وِچ سوائی سٹھ سال دی ہو کے پیر نی بن جاندی اے یا پاگل ہو جاندی اے - پاگل نہ ہووے تاں اوہدیاں نونہاں اوس نوں پاگل بنا دیندیاں نیں -

لندن برادرز ہوٹل آ گیا میں ٹیکسی والے نال حساب کر کے اُٹّی روپئے کرایہ دِتّا - ٹیکسی والا چلا گیا ، پر گائیڈ ساڈے نال اتر گئی اوس نے کاؤنٹر اتّے ہوٹل دے مینیجر نال گل بات کیتی - سانوں کمریاں دیاں چابیاں مل گئیاں - اساں کرایہ پیشگی دے دِتّا - گائیڈ جان لگی تاں

مَیں آکھیا ـــــــــــ
"تسیں پسند کرو تاں کافی پی لئی جاوے"۔
"نہیں شکریہ۔ میں ہن اجازت چاہواں گی، بائی"۔ اوہ ٹُر پئی۔
"بائی"، مَیں آکھیا تے سامان چک کے پوڑیاں چڑھن لگ پیا۔ میرا کمرہ تیجی منزل اُتّے سی نمبر 302۔

کمرہ نمبر ۳۰۲

کمرے وِچ دو بیڈ سن۔ اِک سنگھار میز، دو کرسیاں، اِک وارڈ روب کپڑا لتا رکھن لئی۔ اِک ٹیلی فون، ریڈیو پروگرام سنن لئی چار چینل۔ ہر بیڈ اُتّے دو گدّے، چار چادراں، ترِن کمبل، دو سرہانے، فرش اُتّے قالین، کمرہ ہر ویلے گرم، کمرے توں باہر وڈے ٹب والا غسل خانہ کمرے تے غسل خانے وِچ دو دو تولیے۔ کرایہ اک رات دا اِک سَو تیہہ روپئے جس وِچ صبح دا ناشتہ وی شامل سی۔ ناشتے وِچ اک گلاسی سنگتریاں دا رس، اِک گلاس دُدھ دا، اک ڈبہ کارن فلیک دا، دو انڈے، چار سلائس، اک ڈبّی مارملیڈ دی، اک ڈبی سفید شہد دی، چار گرم سلائس، چار ٹکیاں مکھن دیاں ٹکیاں، دو پیالے کافی یا چاہ دے۔ ورتاریاں مس ڈوری تے مس کیرولین دوناں دیاں عمراں اٹھاراں اٹھاراں سال۔

ناشتہ سویرنوں ست وجے توں لے کے ساڈھے اٹھ وجے تیک اِک بڑے ہال وِچ ہوندا سی۔ ایس ہال دے چار چوپھیرے وڈے وڈے شیشے سن۔ ایس نوں "شیش ہال" کہنا ودھیرے ڈھکواں سی۔ ایتھے ہوٹل دے سارے وسنیک سویرنوں اکٹھے ہو جاندے سن تے ڈوری تے کیرولین آکے ہر اک نوں پچھدیاں سن کیہ پسند کروگے۔

میری پسند اُپر والیاں چیزاں سن۔ کئی لوک بیکن کھاندے سن۔ ایہہ سُور دے گوشت دا دوجا ناں اے۔

مس ٹوری ناشتہ کراوندی ہوئی سگرٹ وی پیندی سی۔ زلفاں وی جھٹکدی سی، نمھا نمھا ہسدی وی سی تے کدے کدے موڈ وِچ آکے بھنگڑا وی پاون لگ پیندی سی۔ جد اوہ بھنگڑا پاؤندی تاں سارے مسافر ناشتہ چھڈ کے اوہدے وَل ویکھدے تے ہسدے۔ ہسن والیاں وِچ بڈھے سبھ توں اگے ہوندے سن۔

جی آیاں نُوں

سمندروں پار ریڈیو ٹریننگ کورس اپنی قسم دا دوجا پروگرام سی۔ ایس توں پہلاں جارج میسری، اجیہا اک پروگرام سن ۱۹۷۷ وِچ مکمل کر چکا سی۔ جارج میسری ایس کورس دا منتظم سی۔ اوہ بڑا باکمال آدمی اے۔ رہن والا شرقِ اردن دا اے تے مذہبوں عیسائی اے۔ میرا خیال اے اوہ عیسائی گھٹ تے مسلمان زیادہ اے۔ اوہ ۵۱ فی صد مسلمان تے ۴۹ فی صد عیسائی اے۔ جنوری سن ۱۹۷۷ وِچ اوہ ڈوڈھ مہینے لئی سٹاف ٹریننگ سکول ریڈیو پاکستان اسلام آباد ساتوں ٹریننگ دین آیا سی۔ میں اودوں اوس نوں سبھ دے ساہمنے کہہ دِتا سی پئی آپاں ٹریننگ دے خلاف آں۔ ایس پاروں تینوں میری حد تیک ٹریننگ دین وِچ اوکڑاں پیش آون کیاں اوہ مس پیا سی تے پھیر کئی واری انج ہویا کہ اوس نے کوئی تھیوری پیش کیتی تے میں کلاس روم وِچ اوہدے الٹ تھیوری بلیک بورڈ اُتے لکھ دِتی۔ اوہدے نال اڑا کھیڑا کر کے بڑا مزا آوندا سی۔ اوہ خوش سی پئی اوہدا اک شاگرد اوہدیاں گلاں وِچ دلچسپی لیندا اے۔

ہن جدئیں بی۔بی۔سی گیا تاں اوہ بوہت خوش ہویا مینوں گلے ملیا تے میرے سکول دے ساتھیاں دا حال چال پچھیا۔

جد اسیں اکٹھے بی۔بی۔سی دے سٹاف ٹریننگ ڈیپارٹمنٹ لینگھم (لندن) دے کمرہ نمبر 461 وچ اکٹھے ہوئے تاں پتہ چلیا اسیں نوں ۹ بندے آں۔ ست افریقہ دے تے دو ایشیا دے۔

جارج میصری تے اوہدے ساتھیاں نے سانوں جی آیاں نوں آکھیا۔

سرکس تے ٹرینر

ریڈیو گیمبیا دا ابراہیم مسلمان سی۔ گیمبیا افریقہ دا اِک ملک اے۔ اوہ سن ۱۹۶۵ وِچ آزاد ہویا۔ کل آبادی ۵ لکھ اے۔ ایس پاروں ہر آدمی دوجے آدمی نوں جاندا اے۔ نوّے فی صد آبادی مسلمان اے۔ اِک وقت سی جد آکھیا گیا کہ گیمبیا اپنی آزادی برقرار نہ رکھ سکے گا۔ اوس نوں نال دے ملک سینی گال نال رل جانا چاہیدا اے۔

پنڈت سریندر مشرا آل انڈیا ریڈیو نویں دِلّی توں آیا سی۔ اوہ اوتھے ٹریننگ سکول دا ڈپٹی ڈائریکٹر سی۔ عمر ۴۹ سال، بھاری سی۔ موتھہ تے ماتا دے داغ، چھوٹیاں چھوٹیاں چالاک اکھیاں، کوری ورگا ڈھڈ۔ شراب وی پیندا سی۔ گوشت وی کھاندا سی تے سگرٹ وی پیندا سی۔ اوہ دو دن میتھوں سگرٹاں دی ڈبی لے کے سنگھدا رہیا۔ ڈبی لیندا، سنگھدا تے واپس کر دیندا۔ مَیں اوس نوں پچھیا: ''ایہہ کیہ؟'' بولیا سگرٹ چھڈ چکا واں۔ ہن جد جِھس اٹھدا اے تاں سنگھ کے گزارا کر لیندا واں۔ میں آکھیا سگرٹ میں تینوں دسے دیاں گراں گا۔ ایہہ کیہ توں تزلیاں تے آیا ہویا ایں۔ اوہ مَن گیا۔ میں اوس نوں تن دن پلیوں سگرٹ پلائے۔ چوتھے دن میں

انکار کر دِتّا تے اوہ آپ سگرٹ خریدن تے مجبور ہویا۔ اوہ دیہاڑی دے [20] وِیہہ پنجی [25] سگرٹ پی جاندا سی ۔ اوہ انڈین وائی ۔ ایم ۔ سی ۔ اے ۔ وِچ رہندا سی ۔ اوتھے مہینے دے صرف پنجی پونڈ (پاکستانی پنج سو روپئے) دیندا سی ۔ ایہدے وِچ ناشتہ تے رات دا کھانا وی شامل سی ۔ میں دو وار اوہدے کمرے وِچ گیا ساں ۔ بالکل یتیم خانے دا کمرہ لگدا سی ۔

پنڈت مشرا نہ صرف کنجوس سی ، اوہ جھوٹھ وی بولدا سی ۔ اوس نے برٹش کونسل دی پروگرام آفیسر مسز باربرا ٹوڈ نال جھوٹھ بولیا ۔ اسیں انجنیئراں کولوں ٹریننگ لین لئی لندن توں باہر وڈنارٹن گئے تے اوتھے اِک ہفتہ رہے ۔ ایس مدت لئی ساتوں مسز باربرا ٹوڈ نے چار پونڈ فی رات دے حساب نال اوہ کرایہ ادا کرن دا فیصلہ کیتا ، جیہڑا اسیں لندن وِچ رہندے مالک مکان نوں دے رہے ساں ۔ پنڈت مشرا نے لکھ کے جھوٹھ بولیا کہ اوہ انڈین وائی ۔ ایم ۔ سی ۔ اے نوں مہینے دا سو پونڈ دیندا اے ۔ جدکہ اوہ صرف ۲۵ پونڈ دے رہیا سی ۔ گروپ لیڈر دی حیثیت نال مینوں باربرا ٹوڈ لکھ کے دسنا پیا کہ پنڈت سراسر جھوٹھ بول رہیا اے ، پنڈت نے باربرا ٹوڈ نوں جھوٹھی رسید وی دِتی

پنڈت مشرا گھمنڈی وی سی ۔ پہلے ست دِن ایہو کہندا رہیا کہ آل انڈیا ریڈیو دے بیاسی سٹیشن نیں ۔ ایہدا ایہہ فائدہ ہویا کہ افریقہ دے ست سکھائی لین آئے افسر اوہدے خلاف ہو گئے کیوں جے اوہ نکے نکے دیساں وچوں آئے سن ۔ گروپ لیڈر دا الیکشن ہویا تاں میں نوں گروپ لیڈر منتھیا گیا ۔ میرے گروپ لیڈر منتھن وِچ میرے اوہناں لطیفیاں دا بوہت حصہ سی جیہڑے میں افریقہ دے افسراں نوں انگریزی وِچ ترجمہ کر کے سناوندا ساں ۔ ایہہ سارے لطیفے سکھاں دے ہوندے سن ۔ جیکا توں یوربل آیا سی ، اوہ سبھ توں تگڑا آدمی سی تے پیشہ ور بُوکسر سی ۔ اوہدے سر اُتّے والاں دا ٹنگر سی تے اوس نے داڑھی ودھا

لئی ہوئی سی - پر قلماں دے تھلّے استرا ورتیا ہویا سی - اوہ لائق آدمی سی تے نیویارک وِچ تعلیم حاصل کر چکا سی - اوہ سوہنی انگریزی بول دا سی تے اوہدی آواز وی سوہنی سی - مینوں اوہ کئی واری نواب اکبر بگٹی جاپیا، اوہ میری بوہت قدر کردا سی، کیوں جے میں جارج میصری تے مسٹر کین (Keen) نوں چھڈ کے سارے لیکچراراں نوں پُٹھّے سِدّھے سوال کر کے تنگ کردا ساں - اتے اوہناں دے خیالاں تے وچاراں نوں چیلنج کر دیندا ساں - دراصل میں آپ ستائی مہینے لیکچرار رہیا ساں تے ٹریننگ دے اصولاں توں گھٹ ودھ جانوں ساں - میری تے یوریل دی دوستی اخیر تیک قائم رہی - یوریل دے دیس جمیکا دی آبادی چالی لکھ اے تے اوہ بہادر تے سورما لوکاں دا دیس اے - اوتھوں دے رہن والے لندن دے وسنیک وی نیں - تے اوہ لندن دے جس پاسے وِچ رہندے نیں، لوک اودھر جان توں ڈردے نیں - جمیکی لوک لڑائی، مار کٹائی وِچ ڈاڈھے خوش رہندے نیں -

نزانے لوسوٹو دا رہن والا سی اوہ ڈاکٹریٹ دی ڈگری لئی مقالہ لکھ رہیا سی تے اوس نوں ٹریننگ لئی لندن آونا پیا - اوہ ٹریننگ وَل گھٹ تے مقالے لکھن وَل ودھیرے دھیان دیندا سی - اِک وقت آیا کہ میں اوس نوں ڈاکٹر نزانے کہنا شروع کر دِتّا تے اوہ ڈاکٹر مشہور ہو گیا - اوس دی چھوٹی چھوٹی وِرلی داڑھی سی تے اکھیاں تیز سن - اوہ بوہت ذہین آدمی سی - پر باہروں ذہین نظر نہیں سی آوندا - اوس نوں سوال کرو تاں اوہ پہلے سوال دہراوندا تے پھیر جواب دیندا - اوہ ہر ویلے خوش رہندا تے کیمرہ گل وِچ پائی رکھدا - لوسوٹو دا رقبہ بارہ ہزار مربع میل اے تے آبادی پندراں لکھ - آزادی سن ۱۹۶۶ وِچ ملی - اوہدے چارے پاسے دکھنی افریقہ اے تے اوہدی اپنی کوئی فوج نہیں -

ملاوی توں جو موسیوا آیا سی۔ اوہدا ویاہ نہیں سی ہویا تے اوہدی کھبّی وینی وچ لوہے دیاں چار چوڑیاں سن جیویں سکھاں دے کڑے ہوندے نیں۔ اوہ کلاس وِچ دیر نال آون دا عادی سی تے ایس کارن اوس نوں دو واری وارننگ وی مِل چکی سی۔ اوڑک میں اوہدا ذمہ لیا تے اوس دے رہن دا انتظام اَپنی اِک رشتہ دار سوانی فردوس بیگم دے گھر کیتا۔ اوہ گٹار بوہت سوہنی وجاوندا سی۔ سانوں جارج میصری نے اپنے گھر دعوت دِتّی تے جو موسیوا نے گٹار وجا کے ساریاں نوں خوش کیتا۔ اوہ آرٹسٹ وِی بوہت کمال دا سی۔ میں اوہدے گُل بوٹے بنوا کے اَپنیاں نکیاں نکیّاں دھیاں نوں لہور گھلدا رہیا ساں۔ میں اوہدی جارج میصری تے مسز باربرا ٹوڈ اگے کئی واری سفارش کیتی تے اِک مرحلے تے جارج میصری نوں آکھیا کہ جے جو لیٹ ہووے گا تاں میںنوں پنج پونڈ فی دن جرمانہ کرو۔ جد اسیں آون لگے تاں باربرا ٹوڈ نے میرا شکریہ ادا کیتا کہ مَیں جو دا خیال رکھیا اے تے اوس نوں اک ودھیا ٹرینر بنن وِچ مدد دِتّی اے۔

جو دراصل اوور گیا سی، اوہ زیادہ شراب پین لگ پیا سی۔ اوہدی رہائش دا خرچہ زیادہ سی جد اوس نوں فردوس بیگم دے گھر صاف ستھرا کمرہ تے ماحول ملیا، اوہ ٹھیک ہو گیا۔ ساڈے جان وِچ دس دن باقی سن تے جو نے کلاس روم دا اِک بلیک بورڈ سنبھال لیا تے اوہدے اُتے ستّاں قسماں دے رنگ دار چاکاں نال لکھیا "دس دن باقی" اوہ روز اِک اک دن گھٹاون لگ پیا تے روز نویاں نویاں مورتاں بلیک بورڈ اتے پاون لگ پیا۔ اوہدے لیکچر وی ٹھیک ہو گئے تے باراں مئی نوں جس دن ساڈا کورس ختم ہویا اوہ ہوائی جہاز تے بہہ کے ملاوی چلا گیا۔ اوہدا جہاز رات نوں اڈدا سی تے اوہ ساڈے نال رات گیاراں وجے تیک گپاں لاوندا رہیا تے شراب پیندا رہیا۔ اسیں اک ہوٹل وچ بیٹھے ہوئے

ساں۔ جیہڑا سنٹرل لندن دے زیر زمین ریلوے سٹیشن آکسفورڈ سرکس دے ساہمنے سی۔ اوس دن جونے انگریزاں نال اپنی انگریزی بولی کہ جے اوہدے لفظ تولے جاندے تاں پورے اک ٹن ہوندے۔ میں اوس نوں اک مرحلے سنے آکھیا " جو بس کر تیریاں باچیاں انگریزی بول بول کے ونگیاں ہو جان گیاں" اوہ غصے نال بولیا "کیہ تسیں مینوں شرابی سمجھدے او؟" میں آکھیا "لگے رہو۔ تینوں عقل نہیں آونی۔ تیرے سنن والے بور ہو چکے نیں" اوہنے شرابی اکھاں نال میرے ول تکیا، ہسیا تے بولیا "تسیں کہندے او تاں میں چپ کر جاواں" بڑا مزیدار آدمی اے۔ اسیں لوک مشق دے طور تے جیہڑے لیکچر دیندے ساں اوہناں دے عنوان ہوندے سن ——— رواں تبصرہ، ڈرامہ، فیچر، تقریر، انٹرویو وغیرہ۔ جو جیہڑے لیکچر دیندا سی، اوہناں دے عنوان ہوندے سن ——— بڈھے بندے لئی سوٹی کیوں گھڑی جاوے؟ حقہ تیار کرن دے ڈھنگ، چھپڑاں وچوں مچھیاں پھڑن دے طریقے، ہتھیار دے بغیر شیر نوں جیوندے جی کیویں پھڑیا جاوے۔ میتھوں وِدیا ہون لگیاں اوہ رو رہیا سی تے اسیں دووین ہوٹل توں باہر نکی نکی برکھا وِچ اوھی رات نوں گلے مِل رہے ساں۔

سیارہ لون توں کالا دھوت کاشو ولنگٹن آیا سی۔ اوہدا پیو پادری سی نے پیو دے مرن مگروں اوہ آپ پادری بن گیا تے گرجا گھر وِچ تقریراں کرن لگ پیا۔ پھیر اوہ سیارہ لون براڈ کاسٹنگ سروس وِچ آ گیا۔ پر اوس نے گرجا گھر جا کے وعظ کرنا نہ چھڈیا۔ اوہدی داڑھی واہوا لمی سی تے سر دے وال کھلرے ہوئے سن۔ اوہ ذہین آدمی سی تے ہمیشہ کھسر پھسر وِچ لگا رہندا سی۔ اوہ جدوی گل کردا بائیبل دے اِک دو فقرے جڑ دیندا۔ اوہ ٹوہر بنا دن دا وی عادی سی۔

اوس نوں کڑیاں نال گلاں کرن دا بڑا چسکا سی۔

سیارہ لون دے چار صوبے نیں۔ انگریزی سرکاری زبان اے۔ ریڈیو سٹیشن اِک اے جیہدے وِچ صرف دو سٹوڈیو نیں۔ اِک میوزک لئی تے دوجا تقریراں لئی۔ ریڈیو سٹیشن نوں سرکار کولوں مالی مدد ملدی اے۔ کل آبادی تیہہ۳۰ لکھ اے۔

سوڈان دے ریڈیو جوباتوں جیکب اکول آیا سی، جیہڑا سبھ توں وَدھ کالا سی۔ انج جاپدا سی جیویں توے دی سیاہی دا بنایا گیا اے۔ اوہ ہَولی ہَولی بولدا سی تے انگریزی وِچ افسانے لکھدا سی۔ اوس نوں برطانوی سرکار وَلوں کوئی مالی مدد نہیں سی مل رہی۔ اوہدی حکومت اوس نوں روزانہ اٹھاراں پونڈ دے رہی سی جدکہ سانوں چھ پونڈ مل رہے سن۔ اوہ پیشہ ور فوٹوگرافر سی تے ساڈے فوٹو کھچ کے ساڈے کولوں پیسے لے کے فوٹو دیندا سی۔ اوہ اک رنگین فوٹو دا مُل پندراں روپئے پاوندا سی۔ میں اوہدے کولوں تھوک فوٹو خرید کردا ساں، ایس پاروں اوہ میتھوں فی فوٹو دس روپئے لیندا سی۔

ٹانگا توں جوش فونا آیا ہویا سی اوہ سبھ توں لما تے سب توں زیادہ خاموش بندہ سی۔ اوہ اپنے ریڈیو سٹیشن اُتے ڈپٹی ڈائرکٹر جنرل سی۔ اوہ بڑے حوصلے دا مالک سی تے کدے غصے وِچ نہیں سی آیا۔ اوہ پاکستان دے لوکاں نال بڑا پیار کردا سی تے میتھوں پاکستان دے ٹکٹ منگواوندا سی۔ اوہدا خرچ وی بوہت سی۔ اوہ شراب دیاں بوتلاں خرید کے سجناں متراں نوں پلاوندا رہندا سی۔ ایس کرکے اوہ اکثر اُدھار تھلے رہندا سی۔ مَیں وی اوس نوں اِک وار وِیہہ پونڈ ادھار دِتے سن۔

۱۲۔ مئی نوں گروپ وَلوں الوداعی تقریر کرن لئی اوس نے ای مینوں سُبھ توں پہلاں آکھیا سی۔ میری بیٹی شگفتہ نے جد لہوروں اِک وار

اوس نوں پاکستان دے تیہہ ۳۰ ٹکٹ بھیجے تاں جوش نے اپنے ہتھ نال شکرئیے دا خط لکھیا تے لہور بھیجیا۔

نُواں بندیاں دے ایس گروپ وِچ چھ عیسائی سن، دو مسلمان سن (ابراہیم تے میں) تے اِک ہندو۔ سبھ توں وڈھ عمر پنڈت مشرا دی سی۔ اوہ ۴۹ سال دا سی۔ سب توں وڈھ بچے میرے سن (چھ) دو بندے کوارے سن۔ (جوتے ابراہیم) اِک پیشہ ور باکسر (یوریل) اِک پادری (کاشو) لکھن پڑھن والے دو بندے سن۔ (جیکب تے میں)، پیشہ ور براڈ کاسٹر دو سن (یوریل تے کاشو) ساڈا منتظم جارج میصری عربی تے سنسکرت دا عالم سی۔ اوہ بی۔بی۔سی عربی سروس توں آیا سی تے ساڈی ٹریننگ بعد واپس عربی سروس وِچ جا رہیا سی۔ اوہدے کمرے وِچ ہر ویلے قرآن کریم دا اِک نسخہ موجود رہندا سی۔ اوہدے گھر وِچ قرآن کریم دیاں آیات شریفاں سوہنے، سچجے ڈھنگ نال کتابت کروا کے ٹنگیاں ہویاں سن۔ سٹاف ٹریننگ سکول ریڈیو پاکستان اسلام آباد دا اک ڈرائیور اک کلرک نال ایس کر کے لڑ پیا سی کہ کلرک نے جارج میصری نوں عیسائی آکھیا سی۔ ڈرائیور دا کہنا سی پئی اوہ جدوں وی سویر توں راولپنڈی دے سلور گرل ہوٹل وِچ جارج میصری نوں لین گیا۔ اوس نے ویکھیا کہ جارج میصری کلام پاک دی تلاوت کر رہیا اے۔

جارج میصری ساٹوں اِکلا لیکچر نہیں سی دیندا۔ اوہدی مدد لئی بی۔بی۔سی دے گیاراں بندے تے سوانیاں سن۔ ایہدے توں اڈ اوہ باہروں وی مہمان لیکچرار بک کر دا سی۔ اوس نے ٹریننگ پلان اجیہی تیار کیتی سی پئی جیویں جیویں وقت لنگھدا جاندا سی کم اوکھا ہوندا جاندا سی۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ اخیرلے دن اوس نے ساٹوں سویرے

دس وجے توں لے کے رات نوں وجے تیک ہلن نہ دِتّا۔ اوس نے نوں مہینیاں دا کم تناں مہینیاں وِچ مکایا۔ ایس گل وَل اشارہ ہیں اپنی الوداعی تقریر وِچ اک لطیفے دی صورت وِچ کیتا۔ کرسمس تن مہینے بعد آ رہیا سی ماں نے اپنی معصوم بچّی نوں پچھیا "بیٹی! کرسمس اُتّے کیہڑا تحفہ پسند کریں گی؟"

"مینوں اک بے بی چاہیدا اے تاں جے میں اوہدے نال کھیڈاں"۔ بچّی بولی۔ "دھی رانی! بے بی تاں ہیں نوں مہینے بعد پیدا کر سکدی آں تے کرسمس تناں مہینیاں بعد اے۔ ایس لئی بے بی تناں مہینیاں اندر پیدا نہیں ہو سکدا"۔

پیاری امّی" بچّی بولی "تسیں ترقی یافتہ صنعتی ملک انگلینڈ وِچ رہ رہے او، کیوں نہیں تسیں بوہت سارے آدمی اوورٹائم دے کے کم اُتّے لا لیندے تاں جے بے بی تناں مہینیاں اندر پیدا ہو جاوے"۔

مَیں آکھیا ماں تے ناکام ہو گئی پر جارج میصری نے تن مہینے اندر ٹرینگ دا بچہ پیدا کر دتا۔ اوہدی مدد مسٹر گرم شا نے کیتی جیہڑا انجنیئر سی تے شارٹ ہینڈ وِچ انگریزی بولدا سی۔ دوجی مدد مسٹر کلیر گلاس نے کیتی، جیہڑی ساڈے کاغذ ٹائپ کر دی سی تے ساڈے ٹیلیفون تے پیغام وصول کر دی۔

مَیں اپنے بارے صرف اینا ای دساں گا کہ مَیں ۲۷ مہینیاں توں لیکچرار ساں، پنج کتاباں دا مصنف ساں۔ سِکھّاں دے لطیفے سناوندا ساں تے گھنڈی لیکچرار نوں پیروں کڈھنا تے اوہدے نال بحث وِچ جٹ جانا، میری خوبی سی۔ جارج میصری کئی واری چوری چوری مخولیا انداز وِچ مہمان لیکچرار نوں کہندا ہوندا سی رگتی کوں

بچنا، اوہدے نال بحث وِچ نہ الجھنا۔ اوہ بحث وِچ سارا وقت ضائع کروا دیوے گا۔

پر ایہہ بھلے مانس لیکچراراں نوں کدے تنگ نہیں سی کیتا سگوں پلیوں چاء کافی پلاوندا ہوندا سال۔ "ہمچو ما دیگرے نیست" قسم دے لیکچرار مینوں زیادہ چنگے نہیں سی لگدے تے میں اوہناں دے پھُلے ہوئے علمی ڈھڈاں وِچ سوئی چوبھ کے اوہناں دی ہوا کڈھن دی کوشش کردا ساں۔ چھ ست حبشی دانشوراں مینوں اپنا لیڈر چُنیا سی تے میں اوہناں دا مان قائم رکھنا چاہوندا ساں تے ایہہ مان میں اخیر تیک قائم رکھیا۔

نہیں رلیساں لندن شہر دیاں

پہلے ست دن میں لندن براورز ہوٹل وِچ ساں کرایہ رات دا سنے ناشتہ اِک سو تیہہ روپے۔ باربرا ٹوڈ نے دسیا سی کہ ایہہ انتظام ڈنگ ٹپاؤ اے۔ ہو سکے تاں اپنا انتظام آپ کرو۔ اسیں تہانوں مہینے دے اِک سو سَتّر پونڈ دیاں گے۔ سارا خرچ اوہدے وِچ پورا کرو۔ سفر خرچ ساڈھے نبراں پونڈ ایس توں وکھرا ہووے گا۔ جے تعلیمی دورے اتے جاؤ تاں آوا جائی دا خرچہ مِل سکدا اے۔ مَیں اپنی تنخواہ دا ادھ وی اِسلام آباد توں لندن منگوا رہیا ساں۔ ایہہ کوئی ڈوڈھ ہزار روپیہ بندا سی، جیہڑا حبیب بنک صدر راولپنڈی راہیں مینوں مِل رہیا سی تے میں اپنا حساب مڈلینڈ بنک وِچ کھول لیا سی۔ میں مڈلینڈ بنک نوں ایس لئی پسند کیتا کیوں جے برٹش کونسل دا حساب وی ایسے بنک وِچ سی تے مینوں وظیفہ وغیرہ ایسے بنک راہیں مِلنا سی۔

انگلینڈ دے بنک چوکھے صاف ستھرے تے ترکھے نیں۔ ذرا پریشانی نہیں ہوندی۔ انج لگدا اے جیویں تسیں اپنی بیوی کولوں رقم لے رہے او یا اوس نوں رقم دے رہے او۔ ملّے چوڑے دستخط وی نہیں کرنے پیندے۔ ساڈے ایتھے جس بنک کول جاؤ اوہ سمجھدا اے کوئی ڈاڈیا آگیا اے۔ مَیں کئی واری اپنے آپ نوں عدالت دے کمرے وِچ کھلوتیاں محسوس کیتا اے۔ ساڈے بنکاں دے کلرک روپیے پیسے دا کاروبار کردے ہوئے گلی محلّے دی سیاست، کرکٹ میچ دا حال، کڑی شاذیہ دا اغوا، پولیس دی دراز دستی، بھاٹی دروازے والے بھیجے دا مشاعرہ، شالیمار باغ دی سیر، افغانستان دا فوجی انقلاب، یہودیاں دیاں جنگی تیاریاں، عرباں دا تیل تے پتہ نہیں کیہ کیہ ڈسکس کردے نیں۔ میرا وس چلے تاں میں اینہاں دے کن پھڑوا دیاں۔

مڈ لینڈ بنک وِچ میں جد وی گیا، محسوس ہویا میری قدر کیتی جا رہی اے۔ جد کہ اینہاں نوں پتہ سی پئی ایہہ بندہ کجھ دِن ایتھے اے تے پھیر اپنا اکاؤنٹ بند کر کے پاکستان چلا جاوے گا۔ اکثر اوہ میرے کاغذ اپنے ہتھ نال پر کر دے تے چیک جمع کر دے یا پیسے دیندے۔ کئی واری جھنگے وِچ مٹیاراں تے سوانیاں دی مسکراہٹ وی وصول ہو جاندی سی۔

میں حساب لایا میرا ہوٹل وِچ رہنا اڈھکواں سی۔ پہلی مارچ نُوں لندن دے سارے ہوٹلاں دا کرایہ ودھ رہیا سی۔ مَیں سوچیا، کِتھے جاواں؟ اوسے دِن مَیں منیر نیازی دی کتاب "رستہ دسّن والے تارے" پنجابی ادبی بورڈ دی کتاب "اکبر کہانیاں" تے دوجی کتاب سیّد سبط الحسن ضیغم ولوں نذیر احمد، ایجوکیشنل اتاشی، سفارت خانہ، پاکستان نُوں دین گیا۔ نذیر احمد صاحب بے حد محبّت نال ملے۔ منیر نیازی دی

کتاب لے کے ایہناں مینوں اِک پونڈ یعنی وِیہہ[20] روپے دے دِتے۔ میں انکار کیتا تے بولے "نہیں رلیاں لندن شہر دیاں" پر ایتھے پَیر پَیر تے پیسے دی لوڑ رہندی اے۔ تسیں "رستہ دسن والے تارے" خرید کے لیاندی اے، محض ایس پاروں کہ تسیں منیر نیازی دی شاعری پسند کر دے او تے اوہدی گن چرچا چاہوندے او۔ ایہہ پونڈ ضرور کوو نے ایس نوں خرچ کرو۔ سیّد سبط الحسن ضیغم دیاں بھیجیاں کتاباں مَیں شکریے نال وصول کر داواں۔ واپس جاؤ تاں میرا اوہناں نوں سلام آکھو۔ کتاباں سوہنیاں چھپیاں نیں۔ کتاباں ویکھ کے کیہہ سکدا واں پئی اوہ پنجابی زبان تے ادبی دی ڈاڈھی خدمت کر رہے نیں۔

مَیں پھیر اک پونڈ لین توں اِنکار کیتا تے اوہ میری گل نظر انداز کر دے ہوئے بولے "کتھے رہ رہے او؟"

"مَیں لندن برادرز ہوٹل وِچ رہ رہیا واں" میں دَسیا۔

"اوہ تاں مہنگا ہوٹل اے۔ تسیں کسے سستی تھاں کیوں نہیں رہندے؟"

– "میری نگاہ وِچ کوئی سستی تھاں نہیں۔ نہ کوئی میرا ایتھے واقف اے۔"

"تسیں پاکستان ہوسٹل وِچ رہوو۔ کرایہ رات دا اِک پونڈ ۲۵ پَینی، ناشتہ، دوپہر دا کھانا نے رات دا کھانا تہاڈا اپنا۔ پھر ٹُر کے کھاؤ۔ کئی دیسی ہوٹل نیں آلے دوالے۔ ہاں پاکستان ہاسٹل سرکاری تھاں اے اوہدا پرمٹ میتھوں لے جاؤ۔"

ایہہ کہہ کے تذیر صاحب نے اِک پرمٹ تیار کیتا تے دستخط کر کے مینوں دے دِتا۔ مَیں شکریہ ادا کر کے ہوٹل آیا، مَیں بوہت خوش ساں۔ کیوں جو میری رہائش دا مسئلہ حل ہو گیا سی۔

اپنا گھر

ایہہ ۲۴ ر فروری سی تے میری ہوٹل دی بکنگ دا آخری دن - مینوں یاد آیا کہ سید سبط الحسن ضیغم تے مشتاق سنگھ ایم - اے دا ناں لیا سی - اوہدیاں اِک دو غزلاں ہفتہ وار "ونگار" وِچ دی چھپیاں سن، پر میرے کول نہ اوہدا پتہ سی، نہ ٹیلی فون نمبر - خالی سبط الحسن ضیغم دا ایہہ مشورہ سی کہ لندن جا کے مشتاق سنگھ ایم - اے نوں ملنا - اوہ بیبا آدمی اے۔

مَیں سِکھاں دے اِک رسالے ہفتہ وار "دیس پردیس" دے دفتر ٹیلیفون کیتا - اوتھوں اِک سوانی پنجابی وِچ بولی "بھراجی - بھرا مشتاق سنگھ ایم - اے دا ساڈے کول کوئی فون نمبر نہیں"۔

"بی بی! مَیں پاکستان توں آیا واں - اوس نوں ملنا ضرور اے"۔

"تسیں اپنا نمبر دیو تے ادھا گھنٹہ اُڈیکو"۔ مَیں لندن برادرز ہوٹل دا نمبر دے دِتّا تے اُڈیکن لگ پیا - پندراں منٹاں بعد بی بی نے مینوں مشتاق سنگھ دا ٹیلیفون نمبر دے دِتا - مَیں ٹیلیفون کیتا - اِک بندہ بولیا، مَیں اپنا ناں دَسیا، اوس پچھیا کتھوں بولدے او، مَیں ہوٹل دا ناں لیا - اوہ کہن لگا - "جد تہاڈا اپنا گھر ایتھے اے تے پھیر ہوٹل وِچ کس چاء وِچ رہ رہے او - بس نمبر ۲۰۷ پھڑو تے گریپس دے بس سٹینڈ تے آجاؤ - اِک پگڑی والا بھائی اوتھے کھلوتا ہووے گا، اوہ مَیں ہوواں گا"۔

مَیں جد بس سٹینڈ تے اک گھنٹے بعد اپڑیا تے پگڑی والا بھائی میرا اٹیچی کیس چُکن لئی کھلوتا ہویا سی - ہلکی ہلکی بارش ہو رہی سی - بدّل ہر پاسے لگے ہوئے سن تے مشتاق سنگھ میری اُڈیک وِچ بھج گیا سی۔ اوس نے میرا اٹیچی کیس چکیا تے ٹُر پیا۔ تھوڑی دور ٹُر کے اوس نے

آواز دِتّی - "اوئے بلبیر سیاں" تے اِک موٹا سکھ مسط ہویا کول آیا، پہلے مینوں مِلیا تے پھیر میرا اٹیچی کیس چک کے نال ٹُر پیا۔

جد مَیں مشتاق سنگھ دے گھر اپڑیا تاں بوہے اُتّے اوہدی سوانی امرت کور تے دو پُتّر جوتی تے بھارتی کھلوتے مینوں اڈیک رہے سن۔ سچّی گل اے مینوں انج لگا جیویں مَیں مشتاق سنگھ دے گھر نہیں اپنے گھر آ گیا واں۔ بچیاں نے مینوں جپھیاں پا لئیاں تے بھابی سلام کر کے چاء تیار کرن چلی گئی۔

مَیں پِچھے تِلّے دے دو وڈے ہار اٹیچی کیس وِچوں کڈھے تے جوتی تے بھارتی دے گلے وِچ پا دِتّے۔ پھیر مَیں حیدر آباد دی اجرک تے کوئٹہ دی بلوچی کشیدہ کاری والی قمیض بھابی نوں دِتّی۔ مَیں پِچھے تِلّے دی ہائی ہیل والی پوٹھوہاری گرگابی دِی بھابی نوں پیش کیتی۔ ایہہ اِک مسافر دلّوں سوانی نوں سلام سی۔ مشتاق سنگھ تے بھابی نے نہ نہ کیتا پَر مَیں سکھے ہتھیں مشتاق سنگھ دے ویہڑے وڑن لئی تیار نہیں ساں۔

سکالر تے شاعر

مشتاق دا کنبہ ونڈرفل اے اوہ آپ غالبؔ، فیضؔ تے منیر نیازی دا عاشق اے۔ پر مَیں اوس نوں لسانیات دا بوہت وڈا ماہر سمجھدا واں۔ اوہ شاعری بوہت عمدہ اے تے نقادی بوہت ودھیا اے۔ میرے اِک ولایتی دوست سیّد مجیب ایمان دے مجموعہ کلام "اشکِ شب" اُتّے اوس سوہنا مضمون لکھیا۔ اوہ اک فیکٹری وِچ کم کردا اے تے مقامی ادبی سیاست وِچ سرگرم حصّہ لیندا اے۔ مَیں جنّے دی ہندو، سکھ تے مسلمان لکھیار لندن وِچ ویکھے، مشتاق دی لائبریری اوہناں ساریاں توں ودھ بھری ہوئی سی۔ اوہ انگریزی اردو تے پنجابی دا سکالر اے۔ پَر اپنی

سکالرشپ دی کٹ پریڈ نہیں لاوندا۔ بنیادی طورتے خاموش طبع اِنسان اے۔ پر جد غصے وِچ آوندا اے، اچا بولدا اے۔

۲۹ر اپریل توں برطانیہ دی انجمن ترقی پسند مصنّفین دا اجلاس ہویا۔ اوس وِچ مینوں انجمن دے سیکرٹری رنجیت دھیر نے بلایا۔ میں پہلے "پاکستانی پنجابی ادب دے جھکا ـــــ سن ۱۹۴۷ توں ہن تیک" دے سرناویں ہیٹھ پندراں وِیہہ منٹ تقریر کیتی۔ پھیر ترسیم نیلگری دے مقالے اُتے اپنے خیالات دَتے۔ میرے خیالات نال شیر جنگ جانگلی نوں اِختلاف پیدا ہویا تے اِکٹھ مکن مگروں اوہ (جانگلی) کہن لگا "گمی صاحب! تسیں ساڈے مخالفاں دا بھرے ہوئے اجلاس وِچ ناں لے کے سانوں شرمندہ کیتا اے" میرے لاگے مشتاق کھلوتا سی۔ اوہ غصے وِچ بولیا۔ "گمی صاحب ساڈی مقامی سیاست اُتے لعنت پاوندے نیں۔ اوہناں اک سکالر دی حیثیت نال جو کجھ ترسیم نیلگری دے مقالے بارے آکھیا، اوہ درست اے تے جانگلی توں سراسر بکواس کر رہیا ایں۔ جانگلی مُونہہ پھٹ آدمی اے، پر مشتاق دے ساہمنے اوس نوں چپ ہونا پیا۔

مشتاق سنگھ دے گھر گریرسن دی کتاب "انڈیا دا لسانی جائزہ" دیاں ۲۷ دیاں ۲۷ جلداں موجود نیں۔ اصل وِچ اوس نوں نادر تے نایاب کتاباں اکٹھیاں کرن دا شوق اے۔ ایڈم سمتھ دی مشہور عالم کتاب "قوماں دی دولت" اوہدے کول تِن وکھرے وکھرے ایڈیشن نیں۔ اجیہیاں کئی ہور نادر کتاباں دے کئی اڈو اڈ ایڈیشن اوہدے کول نیں۔

مشتاق سنگھ منیر نیازی نوں ایس ویلے دنیا دا سبھ توں وڈا پنجابی شاعر سمجھدا اے تے اوہدے اِک اِک شعر دے بوہت بوہت مطلب کڈھدا اے۔ میرے ساہمنے اوہ اپنے کئی سکھ تے ہندو دوستاں

نال منیر نیازی توں جھگڑیا۔ اوہ عبدالغفور قریشی نوں پنجابی ادب تے زبان دا
اِک اچّا تے سچّا تنقید نگار خیال کردا اے۔ ناول کاراں وچوں اوہ جسونت
کنول دی بوہت قدر کردا اے، جس نے "لہو دی لو" ناں دا
ناول لکھیا اے۔

بھابی

مسز مشتاق سنگھ گلاسگو دی جم پل اے۔ اوہ بوہت ای اچھے
خاندان وچوں اے۔ اوہدا باپو چنگے عہدے اتے سی تے اوہدا بھرا
دماغ دا سرجن سی۔ بھرا کینسر نال اللہ نوں پیارا ہوگیا۔ باپو پتّر
دے غم وچ پورا ہوگیا۔ بھابی اُتّے غماں دے پہاڑ ڈگ پیئے۔ پر جد
وی میں اوہناں دے گھر آیا اوہنے ہمیش خوش ہوکے مینوں چاء پانی
پچھیا۔ میں دس دن اوہناں دے گھر رہیا، پر اک دِن وی میں اوہدے
چہرے تے اداسی نہ ویکھی۔ اِک گل سُنو:

اک دن مشتاق کول اوہدے اک دو دوست آئے ہوئے سن۔
مَیں وی پریتم سدھو تے گرمیت سدھو نال ایہناں دے گھر چلا گیا۔
بھابی نے ساریاں نوں چاء دے پیالے دِتے تے پھیر بادام تے
مونگ پھلی دی پلیٹ لے کے اِک اِک کول گئی تے اوہناں نوں بادام
تے مونگ پھلی دِتّی۔ میرے کول آئی تے مَیں آکھیا "بھابی مینوں بادام
تے مونگ پھلی نہیں چاہیدی"۔ بھابی نے موںہہ میرے کن لاگے لیاندا
تاں جے کوئی دوجا نہ سن لئے، تے ہولی نال بولی "بھرا جی!
کیہ تسیں وی اپنے آپ نوں مہمان سمجھدے او"۔ میں باداماں تے
مونگ پھلی دی مُٹھ بھر لئی تے بھابی خوش ہوگئی۔

مَیں کئی واری اپنے آوارہ گرد دوستاں وچ پھس جاندا ساں،

تے رات نوں دیر نال گھر آوندا ساں پر بھابی ہمیش ہسدے متھے بوہا کھولدی تے جد مَیں معذرت کردا تاں اوہ ہس کے کہندی ۔ "کوئی گل نہیں"

ایہہ ریڈیو پاکستان ہے

جارج میبھری نے اک کال ایہہ کیتا سی کہ سانوں نویں دے نویں بندیاں نوں حکم دِتا کہ اسیں اپنے اپنے ریڈیو سٹیشن بارے سٹھاں منٹاں وِچ جانکاری دئیے ۔ میری واری آئی تاں مَیں نذیر احمد کولوں جا کے پاکستان دے نقشے لئے ، پاکستان تے تحریکِ پاکستان بارے دو چار کتاباں پڑھیاں ، اوور ہیڈ پروجیکٹر تے چلاون لئی ٹرانس پیرنسال تیار کیتیاں تے پھیر اوہناں دی مدد نال سٹھ منٹ ریڈیو پاکستان تے سٹاف ٹریننگ سکول بارے لیکچر دِتا ۔

تحریک پاکستان بارے ہیں پچھوکڑ دسدیاں ہویاں آکھیا کہ قائدِ اعظمؒ نے اکلّے ہوندے ہوئے وِی سکھاں ہندوواں تے انگریزاں دا مقابلہ کیتا ۔ ماسٹر تارا سنگھ دی کرپان ، مہاتما گاندھی دی سیانف ، پنڈت نہرو دی ذہانت تے لارڈ مونٹ بیٹن دی قوت نوں قائدِ اعظمؒ نے مات دِتی تے پاکستان بنایا ۔ نہرو فیملی نال لارڈ مونٹ بیٹن تے لیڈی مونٹ بیٹن دے ذاتی مراسم سن تے اوہناں وِی قائدِ اعظمؒ دا کم اوکھا کیتا ۔

چھیکڑلی گل اُتے پنڈت سریندر مشرا چڑ گیا تے اوس نے اِک دو اعتراض کیتے ، جنہاں دا مَیں موہنہ توڑ جواب دِتا اوہ ہور چڑ گیا ، پر بول نہ سکیا ۔

یہ آل انڈیا ریڈیو ہے

میرے بعد کوئی ہفتہ دس دن پا کے پنڈت مشرا دی واری سی۔ مینوں جارج میبھری کولوں اوہدے لیکچر دی تاریخ دا پتہ چل گیا۔ اوہ آل انڈیا ریڈیو بارے جانکاری دین والا سی۔ میں دل وچ دھار لیا ہوئی میں پنڈت نوں اٹھن نہیں دینا۔ پنڈت، پنڈت ہوندا ہویا وی بے وقوف نکلیا۔ اوہنے آل انڈیا ریڈیو بارے ساری معلومات تے انکڑے اپنے مسودے وچ دتے تے اوس دیاں نقلاں ونڈ دتیاں۔ میرے حبشی دوستاں اوہناں نوں پڑھے بغیر سٹ چھڈیا تے مَیں اوہناں نوں یاد کر لیا۔

پنڈت اٹھدا بہندا کہن لگا ساڈے بیاسی سٹیشن نیں جد اوہ ایہہ گل کہندا افریقہ دے چھوٹے دیساں دے نمائندے جنہاں دے چھوٹے چھوٹے سٹیشن سن، اوہدے نال نفرت کرن لگ پیے۔

میں بی۔ بی۔ سی لائبریری وچوں فیلڈن دی ۱۹۴۰ء دی رپورٹ لئی۔ مسانی دی ۱۹۴۷ء دی کتاب کڈھوائی جس وچ اوس نے آل انڈیا ریڈیو نوں دھر رگڑیا ہویا سی۔ اجیہیاں دو تن ہور کتاباں لئیاں تے اینہاں نوں دن رات پڑھیا۔ میں اوہ کتاباں پنڈت نوں وی وکھائیاں تے دس دتا پئی میں تینوں رگڑا دینا اے۔

لیکچر والے دن اوس نے لیکچر شروع کیتا تاں مَیں پہلے پنج منٹ اندر جارج میبھری تے کلاس نوں دسیا کہ پنڈت جھوٹھ بول رہیا اے۔ پنڈت غصے وچ آ گیا تے ۵۵ منٹ تیک اکھڑیا رہیا۔ جد اوہ لیکچر مکا چکا تاں مَیں کتاباں دے حوالے نال اوہدے جھوٹھ نوں ساہمنے لیان لگ پیا۔ مَیں اپنے دلوں کجھ نہ آکھیا۔ میں پنڈت دی تقریر دا حوالہ دے کے کسے کتاب وچوں مقابلے دا الٹ پیراگراف پڑھ دیندا تے ساری

کلاس پنڈت اُتے ہسن لگ پیندی - مَیں کوئی اِک گھنٹہ حوالے دِتے تے جد مَیں اپنی گل مکائی تاں پنڈت سر دی وِچ مُڑ کو مُڑ کی ہویا پیا سی تے مینوں برا بھلا کہہ رہیا سی - جارج میصری اوس نوں جھڑک رہیا سی تے کلاس دے باقی بندے ہس ہس کے دوہرے ہو رہے سن - اوس دن بڑا مزا آیا کیوں جو اوس دِن پنڈت مشرا ہمیش لئی اِک جھوٹھا بندہ ثابت ہویا سی -

وڈّا نارٹن

نشریات دِی سکھلائی ہو رہی سی تے ڈاڈھی ہو رہی سی - مَیں سویر نوں اٹھ کے نہاوندا ہوندا ساں - فروری مارچ دے مہینے، لندن وِچ گنہگار دِی قبر وانگ ٹھنڈے ہوندے نیں - پر مَیں کوشش کردا ساں پئی نہاواں - اوہدے بعد مَیں چاء دی پیالی پی کے مڈل سیکس دے گریپس بس سٹاپ توں بس وِچ بہندا - تیہہ پینی (کوئی چھ روپئے) دا ٹکٹ لیندا تے ایگ براڈوے اتر جاندا - اوتھوں دھرتی دے تھلے تھلے جان والی ٹرین وِچ بہندا تے دس روپے دا ٹکٹ لے کے آکسفورڈ سرکس جا نکلدا - ایس توں پہلاں بونڈ سٹریٹ دا ریلوے سٹیشن سی - لاگے ای پکاڈلی سرکس دا سٹیشن سی - ایہہ بے حد رونقی تے مہنگا علاقہ اے - ایسے علاقے وِچ بی - بی - سی ریڈیو دے دفتر تے سٹوڈیو نیں - اردو سروس دے پروگرام ایتھوں نہیں ہوندے، اوہ بُش ہاؤس توں ہوندے نیں - اسیں سویرے دس وجے توں لے کے ساڈھے پنج چھ وجے تیک کم کر دے ساں، جس وِچ زیادہ تقریراں، مذاکرہ تے پرکھ پڑچول ہوندی - ساڈوں نشریات دا نصاب تیار کرن لئی مشقاں دتیاں جاندیاں - کئی واری کم اینا زیادہ ہوندا کہ اسیں تھک ٹٹ کے لینگھم دے سٹاف

ٹرینگ ڈیپارٹمنٹ دی چوتھی منزل توں تھلّے اپڑ دے تاں ٹیکسی لے کے گھر اپڑ دے۔ کجھ ساتھی پب دا رخ کر کے رَج کے دارو پیندے۔ مینوں اپنی لیڈری پاروں روزانہ اٹھاراں گھنٹے کم کرنا پیندا۔ میری نیند گھٹ کے چار ساڈھے چار گھنٹے رہ گئی سی۔ سانوں حکم ملیا کہ ۵ مارچ توں دس مارچ تیک اسیں لندن دے دکھن والے پاسے کوئی سو ڈیڑھ سو میل دُور وڈ نارٹن رہواں گے تے بی۔بی۔سی دے انجنیئر سانوں ٹریننگ دین گے۔ اسیں پنج مارچ دی شام نوں وڈ نارٹن پہنچ گئے۔ ایہہ جگہ اپشم توں تن میل دور نومنی کنڈھے جنگل وِچ سی۔ لاگیوں دِی پکّی سڑک جاندی سی۔ اِک دوجی سڑک پھڑو تاں شیکسپیئر دے جنم استھان اپڑ جاوو۔ ہور ترو تاں برمنگھم چلے جاوو۔

وڈ نارٹن بی۔بی۔سی وِلّوں ریڈیو تے ٹیلی ویژن دے انجنیئراں نوں ٹریننگ دین دا انتظام اے تے ایتھے دنیا دے چوکھے دلیساں وچوں انجنیئر آ کے ٹریننگ لیندے نیں۔ ایتھے اک پاکستانی منڈا وی پرائیویٹ طور تے ٹریننگ لے رہیا سی۔ اوہدی ٹیلی ویژن ویچن تے مرمت کرن دِی دُکان سی۔ وُڈ نارٹن پیسے دے کے اوہ ٹیلی ویژن انجنیئرنگ وِچ کمال کر رہیا سی۔ جد اوہ مینوں ہما کلب وِچ ملیا، اسیں دوویں بوہت خوش ہوئے۔ اوہدی شکل مینوں پاکستانی گبھرو ورگی لگی۔ اوہ انگریز دوستاں وِچ بیٹھا ستھ لا مگ ساہمنے رکھ کے بیئر پی رہیا سی۔ مَیں اوہدیاں اکھیاں وِچ اکھیاں پا کے آکھیا، توں پاکستانی ایں؟ اوہ ہس پیا تے اوہنے اُٹھ کے مینوں جپھی پا لئی۔ اوہ لاہور دا رہن والا سی۔ بڑی سوہنی انگریزی بولدا سی۔ اوہ پنجابی اٹک اٹک کے بولدا وِی بوہت چنگا لگدا سی۔ میں وُڈ نارٹن اوہدے نال تن چار دن واہوا پنجابی گُٹّی۔ جے اوہ نہ مِلدا تاں مَیں پنڈت مشرا نال پنجابی بولنی سی۔ جد مینوں لاہوری سوہنا منڈا ملیا تاں پنڈت

نال مَیں انگریزی بول بول کے اوس نوں بر کاڈنداریہا۔

وڈنارٹن دے چار انجنیئر ساڈے ویرپیئے گئے۔ اوہ وار و وار ساتوں پڑھاوندے تے ساتھوں مشقاں کراوندے۔ لگدا سی اوہ یا تاں فوج وچوں ٹریننگ لے کے آئے سن (تھکدے نہیں سن) تے یا پھیر سی۔ آئی اے نے اوہناں نوں ساڈا حلیہ ٹائٹ کرن لئی بھیجیا سی۔ ایہناں دا گروپ لیڈر بروکس سی۔ چارے انجنیئر سوہنے منڈے سن تے ہس ہس کے مار دے رہے سن۔ اپنے گروپ نوں بچاون لئی مَیں اپنے خاص ہتھکنڈے ورتے۔ پہلا ہتھ کنڈا ایہہ سی پئی سَو کھے مضموناں نوں لے کے تقریراں کرو۔ دوجے، اک دوجے اُتّے نکتہ چینی نہ کرو پر میتھوں عمل نہ کراؤ۔ مَیں جوش دے لیکچر دے دوران اودھرے اُتے کوئی نوّے اعتراض کیتے۔ حتیٰ کہ انجنیئر نے اوس نوں انجری ٹائم دے دتا۔ انجری ٹائم فٹ بال یا ہاکی کھیڈدیاں سٹ لگ جاوے تاں دتا جاندا اے۔ اوس دِن ثابت ہویا کہ جوش صبر دا سٹور ہاؤس اے۔ اسیں انجنیئراں کولوں بچ گئے۔

وڈنارٹن دے ہفتے دی اک ہور خوبصورتی ایہہ سی کہ اسیں کلب وچ مشیناں اُتّے جا کے گیم کھیڈدے ساں۔ گیم نوں جوا وی کہہ سکدے او۔ پر اوہ جوا نہیں۔ ٹوکے ورگی مشین وِچ پنج یا دس پینی دا سکہ پاؤندے تے ہتھی ہلاوندے۔ کدے اکھٹے پیسے اِک اَدھ وِچوں نکل کے باہر آجاندے، کدے کجھ نہ آوندا۔ مَیں جدہر جاندا تے پنڈت مشرا خوش ہوندا۔ جد میتھوں پیسے مُک جاندے تاں پنڈت مشرا مینوں نٹا فٹ ادھار دے دیندا۔ جد مَیں جِت جاندا، اوہ کہندا "مینوں وِسکی پلا"۔ مَیں ویہہ پونڈ (چار سو روپئے) جِت کے ۲۵ پونڈ (پنج سَو روپئے) ہر گیا۔ پر اوس شام ثابت ہوگیا

پئی بڑا دلیر کھڈاری آں ۔ پر میتھوں دلیر جو موسیوا سی ۔ جیہڑا روٹی کھان دے پیسے وی مشین نوں کھوا چھڈدا سی ۔

وُڈ نارٹن دی تیجی خوبی کھلی فضا ، کھلا میدان ، گیت گاوندی ندی ، ندی اُتے مچھیاں پھڑ دے ولایتی منڈے کڑیاں تے بابے بڈھے بی ۔ بی ۔ سی دے ہرے گھچا کھیڈ دے میدان ، ہریاں سبزیاں (آلو گوبھی وغیرہ) دے تریل بھجے کھیتر ، لمّے لمّے ولایتی چیڑ دے لہراوندے درخت ، چوڑے چوڑے پتیاں والیاں ہریاں ہریاں ویلاں ، ان ڈور کھیڈاں کھیڈن لئی سوہنے سوہنے کمرے ، والی بال ، چڑی چھکا تے اجیہیاں دوجیاں کھیڈاں رات ویلے کھیڈن لئی نور و نور ہال کمرے ، اوور ہیڈ پراجیکٹر ، میگی بورڈ ، چاک بورڈ ، فلیپ چارٹ ۔ رنگ برنگے فلماں دیاں بوریاں ، ٹرانس پیرنسیاں ، شاندار سٹیشنری ، شاندار کھانا ، شاندار کمرے رنگ دار ٹی ۔ وی سیٹ ، مخمل ورگی گھاہ ، جس اتے سارا دن پھرن نوں جی کردا ۔ کینٹین اینی سوہنی پئی دیکھ کے بھکھ لیہہ جاندی سی ۔ ایتھے اک ادھکھڑ عمر دی سوانی سارے انتظام دی انچارج سی ۔ لگدا سی شہزادی مارگریٹ آپ آ کھلوتی اے ۔ مَیں اوہدے کولوں اوہدی رنگین تصویر لئی تے گھر بھیج دتی ۔ تھلے لکھیا "ایس سوانی نے سانوں چھ دن ٹکر کھوایا ۔" جد اوس سوانی نوں پتہ لگا ، مَیں ادیب قسم دا آدمی آں تے اوہ خوشی نال پاگل ہو گئی ۔ اوس نے مینوں چار وار آکھیا کہ مَیں کوئی کتاب لکھاں تے میرا ذکر ضرور کرنا ۔ در اصل یورپ وچ ادیباں شاعراں دی بہوں قدر اے ۔ ساڈے دیس غریب ادیب نوں منگتا سمجھیا جاندا اے تے امیر ادیب نوں ریڈیو یا ٹی ۔ وی دا آرٹسٹ ۔ اللہ اللہ خیر سلّا ۔ ایس خاتون دا ناں سی (ہے) جوز فائن تے اوس نے مینوں تصویر ۹ مارچ سن ۱۹۷۸ نوں دتی ۔ اوہدا گھر والا بی ۔ بی ۔ سی دا

کوچ ڈرائیور سی ۔ اوہ وی بعد وِچ ملیا۔ غالباً جوزفائن نے آکھیا ہووے گا پئی اوہ اک پاکستانی ادیب دے قلم راہیں "مشاہور" ہو رہی اے ۔ کے پئی جوزفائن "ہمارا ایک اور وعدہ پورا ہوا،" تیرا ناں آگیا۔

وڈ نارٹن دی چوتھی خوبی جو موسیوا دیاں لمیاں سیراں سن۔ اوہ سویر دوپہر تے شام نوں لمی سیر کردا۔ میرا خیال اے اوہ رات نوں وی سیر کرداسی۔ دراصل اوہ افریقہ دے جنگل دا واسی سی تے لندن وچ آکے جنگل نوں ترس گیا سی۔ جد وڈ نارٹن آیا تاں اوس نوں جنگل بیلا مِل گیا تے خوب سیر سپاٹا کرن لگ پیا۔ دوپہر نوں لنچ لئی جیہڑا وقت ملدا اوہ اوس نوں وی سیر وِچ خرچ کردا۔

وڈ نارٹن دی پنجویں خوبی جو موسیوا دا لیکچر سی۔ اوس نے سانوں دس منٹ وِچ دنج دی کھونڈی بناون دا طریقہ دسیا۔ سچی گل اے مَیں اوہدے لیکچر مطابق وَنج دی کھونڈی بنا سکدا واں۔ بی۔ بی۔ سی دے انجنیئر دی ونجھ دی کھونڈی بناونا سکھ گئے سن۔ مَیں ریڈیو تحقیقاتی رپورٹ اُتے لیکچر دتا سی۔ ٹھیک ٹھاک سی گزارے مافق۔ پنڈت مشرا نے رواں تبصرے تے لیکچر دِتا۔ اوہ رواں تبصرے بارے منفی گلاں دسدا سی۔ اک وی مثبت گل نہ دسی۔ نتیجۃً ڈاڈھی بھنڈ پئی۔ اک مرحلے اُتے اوس نے آکھیا "مَیں نروس ہو گیا واں" مَیں آکھیا "تیری تھاں مَیں آجاواں؟" ایتھوں کلاس غیر سنجیدہ ہو گئی۔ بہر حال پنڈت دِل گردے دا آدمی سی، ڈنگ ٹپا گیا۔

وڈ نارٹن دی چھیویں خوبی اوہ انگریز کڑی سی جیہڑی وڈ نارٹن نوں لندن جا رہی سی۔ کاشو نے اوہدا پچھا نہ چھڈیا۔ بائیبل والی انگریزی بول بول کے اوس نوں بولا کر دِتا۔ کاشو ریڈیو وِچ آون توں پہلاں پیشہ ور پادری سی تے ویاہیا ہویا۔ پتہ نہیں کیہ مری سی اوس نوں

کڑی یا زنانی ویکھ کے چپکو ہو جاندا سی۔ حالانکہ خوبصورتی وچ میرا بھرا ای سی، سگوں میتھوں وی دو ہتھ پرے۔ میرا خیال اے اوہ عیسائی کڑی نوں نویں سرے توں عیسائی بنا رہیا سی۔

۱۰۔ مارچ نوں اسیں واپس لندن آ گئے، واپسی تے پتہ لگیا مشتاق سنگھ ایم۔ اے نے ددتن ادیباں شاعراں نوں میرے بارے دسیا ہویا اے۔

قومی ایکتا

مارچ سن ۸۷ دے ماہنامہ "قومی ایکتا" دلی دا خاص نمبر پاکستان نمبر سی۔ ایہدے وچ ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند (بابا گورو نانک یونیورسٹی امرتسر (انڈیا) دا پاکستانی پنجابی ادب بارے مضمون سی اودھے وچ میرا ناں وی لطور ناول کار آیا سی۔ ایہہ مضمون درشن سنگھ گیانی نے پڑھیا تے اوس نوں پتہ لگا پئی مشتاق کول جیہڑا مہمان آیا ہویا اے اوہ اصلی تے وڈا سلیم خاں رگمی اے۔ اوہدی کارن کاپی نہیں۔ اوس نے میںنوں ۱۲ مارچ نوں بی۔ بی۔ سی ٹیلیفون کیتا۔

"رگمی جی! کمال بندے او۔ تہانوں مَیں گھر دا پتہ تے فون نمبر دِتا سی، تساں دساں باراں وناں اندر کوئی فون نہیں کیتا، نہ مِلن آئے"۔ گیانی جی کہہ رہے سن۔

"میںنوں لوڑ نہیں سی" میں آکھیا۔

"کیہ مطلب؟ لوڑ نہیں سی" اوہ بولے۔

"میرے کول سون بہن لئی جگہ موجود اے۔ تساں آکھیا سی کتے جگہ نہ ملے تاں میرے گھر آجاؤ" مَیں دسیا۔

"چھڈو جی کیہ گلاں کردے او غصے والیاں۔ کتھے مِلدے او؟"

گیانی جی بولے۔

"فردوس دے گھر۔ اوہ میری بھانجی اے۔ ۳۸۔ رینلے روڈ ساؤتھ ہال لندن۔ میں اوتھے شامیں چھ وجے مِلاں گا۔"

شامیں چھ وجے گیانی جی کار لے کے آ گئے تے مینوں کہن لگے تسیں میرے گھر رہوو گے۔ اِک مہینہ، کمرہ تیار اے، پسند کرو گے۔

"بڑی کرپا، پر مَیں تہاڈے کول نہیں رہواں گا" میں مُونہہ پکّا کر کے آکھیا۔

"کیوں؟ وجہ؟ کیوں نہیں رہوو گے"؟ گیانی جی بولے۔

"مَیں مشتاق دا مہمان آں۔ تسیں اوس نوں پُچھو۔ اوہ نہانوں اجازت دیوے تاں ٹھیک اے۔ مَیں اَپنے آپ نہیں جاواں گا۔ ایہہ پنجاب دا رواج اے، جیہڑا ایَس لندن وِچ ورت رہیا واں۔" گیانی تے مَیں اٹھ کے مشتاق کول آ گئے۔ مشتاق بولیا:

"گُی صاحب دا گھر ایہو اے۔ پر ایہہ پھر تُر کے ضرور میلہ ویکھن مَیں ایہناں نوں پابند نہیں کراں گا۔ ایہناں دا سامان وغیرہ ایتھے رہوے گا۔ ایہہ اپنا شیو دا سامان بیگ وِچ پا کے لے جان۔ مہمان نوازی دا مزہ لین دے بعد پھر ایتھے ای آون گے۔"

"ٹھیک اے" گیانی جی نے آکھیا تے خوش ہو گیا۔

لندن وِچ دو ادبی انجمناں نیں۔ گیانی اک انجمن دا صدر اے تے مشتاق دوجی دا کاماں۔ دو واں وِچ اِٹ کھڑکا لگا رہندا اے پر ایہہ اِٹ کھڑکّا اصولی اے۔ ذاتی نہیں۔ لہور وِچ ادیب، شاعر اصول دی بجائے ذات اُتّے جھگڑدے نیں۔ ایسے نوں میں تھڑا پالیٹکس آکھدا واں۔ گیانی تے مشتاق نے میرے متعلق جیہڑا اصول طے کیتا اوہ وَدھیا سی۔ مشتاق دا گھر دراصل میرا اپنا گھر بن گیا سی۔

مشتاق دا سب توں وڈا فائدہ ایہہ سی ، اوہ میرے نال اودوں گل کر دا سی جدوں میں چاہوندا ساں۔

"مشتاق ! گریرسن نے بڑا فیلڈ ورک کیتا اے۔ اوہ لسانیات دا کامال اے۔"

"ٹھیک اے جی"

"مشتاق ! لندن وِچ کریلے بڑے مہنگے ہو گئے نیں۔"

"ٹھیک اے جی"

"دنیا دا عظیم ترین سمکالی پنجابی شاعر منیر نیازی اے۔"

"ٹھیک اے جی"

"بدّل وائی توں پتہ چلدا اے برف پوے گی۔"

"ٹھیک اے جی۔"

میں مشتاق سنگھ داناں مسٹر "ٹھیک اے جی" رکھ دِتا۔ ایہدے الٹ درشن سنگھ گیانی گوشٹی یعنی بحث تے مکالمے دے قائل سن۔

پاکیزہ اکٹھ

درشن سنگھ گیانی ٹریڈ یونین لیڈر رہ چکے سن۔ انڈیا توں آ کے اوہ لندن دی اک فیکٹری وِچ مزدور ہوئے۔ فیکٹری دا مالک جرمنی دا کوئی شہزادہ سی ، جیہڑا دوجی عالمگیر جنگ وِچ نازیاں کولوں ڈر کے لندن آ گیا سی تے ایتھے فیکٹری کھول لئی سی۔ اوہ مزدوراں تے ظلم وی کردا سی۔ انگریزاں دو وار ٹریڈ یونین سرگرمیاں شروع کیتیاں پر ناکام رہے۔ جد گیانی فیکٹری وِچ آیا اودوں پاکستان تے انڈیا دے کئی مزدور اوتھے ملازم سن۔ گیانی دھس مار آدمی اے۔ اوس نے ادھم نال تنظیم کیتی تے ہڑتال کر دا دِتی ، جیہڑی کامیاب ہو گئی تے

اوہ لیڈر بن گیا ۔ بعد وِچ اوہ فیکٹری چھڈ کے اپنا کم کاج کرن لگ پیا۔

جد مَیں اوہدے گھر گیا تاں اوس نے پاکیزہ ہوٹل وِچ ادیباں، شاعراں تے سوجھواناں دا اک وڈا اکٹھ کیتا۔ ایتھے مینوں پروفیسر سوڈھی بیگم سوڈھی، پریتم سدھو، گرمیت سدھو، شو چرن گل، سورن سنگھ، آموِلک، رحمت کرنی، مسٹر چغتائی، چمن تے دوجے مسلمان، سکھ تے ہندو لکھاری ملے۔

گیانی جی نے میرا تعارف کروایا تے تعریف کیتی تے پھیر مینوں تقریر کرن لئی آکھیا۔ مَیں تقریر روایتی نہ کیتی۔ مَیں آکھیا تسیں جذباتی لوک او۔ بندے نوں پرکھے تے ہاڑے بغیر اوہدے گل وِچ پھلاں دے ہار پا دیندے او۔ بعد وِچ پچھتاوندے او۔ امجد بھٹی دیاں شکایتاں میرے ناں گیانی جی نے آپ کیتیاں نیں پر امجد بھٹی دی ایتی آدر بھا تساں کیتی کیوں؟ اوہنوں سر دا تاج بنایا کیوں؟ بعد وِچ اخباراں رسالیاں تے کتاباں راہیں اوہدے مگر پے گئے۔ پہلاں کیوں نہ اوس نوں ہاڑیا، تولیا، جوکھیا، پرکھیا؟۔ احمد سلیم دی کتاب ”تن تنبور“ تساں چھاپی۔ بعد وِچ شکایت کیتی پئی اوہ سکھاں کولوں کتاباں لے کے ویچ چھڈدا اے۔ پہلاں بندے نوں ماملے دا پہت بھرا بنا لیندے او، پھر دراٹ لے کے مگر پے جاندے او۔ مشکور صابری انڈیا گیا تے دے اِنٹرویو تے اِنٹرویو۔ کدے اخبار وِچ، کدے ریڈیو اُتے۔ کدے امرتا پریتم دے گھر، کدے پریتم سنگھ دے گھر، خاطر تواضع ہو رہی اے۔ اوہ ڈاکٹر باقر نوں شاعر کہہ رہیا اے۔ تسیں داد دے رہے او۔ حالانکہ ڈاکٹر محمد باقر پارکھ نیں، شاعر نہیں۔ ہن مینوں پرتے چک رہے او۔ کل نوں میرے پچھے پے جاوو گے۔ تہانوں تاں پتہ ای نہیں پئی پاکستان وِچ کون اصلی ادیب شاعر اے تے کون نقلی۔ تہانوں نہیں پتہ منیر نیازی کون اے، نہ تساں اوہدا ناں سُنیا، نہ

کلام پڑھیا۔ تہاڈی عزّت افزائی اینی زگّر نہیں پر میں پھیر وی تہاڈا شکریہ ادا کردا واں۔ ایہدے بعد میں منیر نیازی دا اک ادھا شعر سنایا تے اوہدے اُتّے اپنی تضمین۔ پریتم سدھو نے میرے بعد بھرویں تقریر کیتی تے پاکستان نوں بوہت سلایا۔ اوہ سرگودھے دا رہن والا اے۔ ایہدے بعد چاء تے پکوڑے کھادے۔

ایس تقریر دا چنگا اثر ہویا۔ سارے سجناں متراں نے آکھیا ہور سبھ کجھ سہی پر بندہ شہرت دا بھکھا نہیں تے ہر امتحان لئی تیار اے۔ دو مہینے بعد مینوں گیانی دی سوکن ادبی تنظیم دا لیڈر رنجیت دھیر ملیا تے اوس نے پاکیزہ والی تقریر دا حوالہ دے کے آکھیا "سانوں تہاڈی تقریر دا پتہ چلیا سی، تے اسیں خوش ہوئے ساں کہ پاکستان توں کوئی زگّر تے پکروڑ بندہ آیا اے۔ دوجا امجد بھٹی نہیں آیا اتے ایہدے نال جد وی ٹاکرا ہویا مزہ آوے گا"

رنجیت دھیر نال ڈاڈھا ٹاکرا ہویا جس دا حال اگے آوے گا۔

ایتھے شو کمار رہندا سی:

ولایت دا سبھ توں زیادہ محبوب شاعر شو کمار بٹالوی اے۔ اوہ ۳۴ سال دی عمر وِچ غالباً سن ۱۹۷۴ وِچ مرگیا سی۔ اوہدی مشہوری ڈرامہ "لونا" نال وابستہ اے، جیہڑی اک سوانی دے بِدّھے ہوئے ارماناں دی کوک اے۔ ایس ڈرامے اُتّے اوس نوں انڈیا دا سبھ توں وڈا انعام ساہت اکیڈمی ایوارڈ وی ملیا سی۔

شو کمار تحصیل شکر گڑھ، ضلع سیالکوٹ دے پنڈ "بڑا پنڈ لوٹیاں" دا جم پل سی۔ پھیر اوہ بٹالے (ضلع گورداس پور) چلا گیا۔ اوہ پہلے پٹواری سی تے پھیر بٹالے دے اک بنک وِچ کلرک ہوگیا۔ کجھ لوک

اوس نوں سید وارث شاہ دے بعد پنجابی دا سبھ توں وڈا شاعر آکھدے نیں پر شو مقبول شاعر سی وڈا شاعر نہیں سی۔ منیر نیازی اوس توں وڈا شاعر اے پر زبان دے اعتبار نال شو منیر نیازی نالوں وڈا شاعر اے۔ منیر نیازی رلگر توں ہمیشہ شلخ ای کھوے گا تے نال نال عربی فارسی دے اوکھے لفظ لیاوے گا۔ پر شو صاف ستھری پنجابی زبان ورتدا اے، اوہدی زبان ماجھی اے، جیہدے وچ ڈوگری رلی ملی اے، کیوں جے سیالکوٹ تے گورداس پور دے ضلعے ریاست جموں وکشمیر دے نال لگدے نیں۔ انج ماجھی دے لفظ ڈوگری وچ تے ڈوگری دے لفظ ماجھی وچ آجاندے نیں۔ شو تشبیہہ دا بادشاہ اے۔ مثلاً اوہ ایہہ نہیں آکھے گا کہ دن اِت سوہنا چڑھیا اے، جیویں سنہری تھال وچ سونا رکھ دتا ہووے، اوہ آکھے گا ع

دن چڑھیا تیرے رنگ ورگا

ایہدے باوجود منیر نیازی شو نالوں وڈا شاعر اے، کیوں جے منیر نیازی دی شاعری دیاں جہتاں تے سمتاں بوہت نیں تے شو صرف وچھوڑے دے گیت گاون والا شاعر اے۔ اوہدی شاعری اِک پکھی اے، ہزار پکھی نہیں۔ غالباً سید وارث شاہ دے بعد سبھ توں وڈا شاعر منیر نیازی اے۔ اردو شاعری وچ وی اوہ فیض نوں پچھے سٹ گیا اے۔ یقین نہ آوے تاں "سویرا" دے خاص نمبر وچ ڈاکٹر فرمان فتح پوری دا مقالہ "منیر نیازی نئی رت کا شاعر" ویکھو۔ بہر حال کوڑ کھان دی لوڑ نہیں۔ ایس موضوع اتے "گوشٹی" ہو سکدی اے میں دھرلی مار کے کدھر دا کدھر نکل گیا واں، گل اوس کمرے دی ہو رہی سی، جتھے شو تن چار مہینے رہیا سی۔ ایہہ کمرہ گیانی دے گھر ۵۸۔ برنیٹ روڈ ساؤتھ ہال لندن وچ اے۔ در اصل ایہہ کمرہ "مہان

خانہ" اے ، پتہ نہیں جدشو، گیانی جی کول رہیا ، ایہناں دے وڈے پتر دا ویاہ ہویا دا سی یا نہیں ۔ پر جد میں گیانی جی کول آیا ساں اودوں ایہناں دے وڈے پتر دا ویاہ ہو چکا سی تے گیانی جی دی بہو بیگم تے پتر انڈیا سیر سپاٹے لئی گئے ہوئے سن ۔ ایہہ کمرہ اوہناں دی نونہہ دا سی ۔ جس نوں اوہ ووہٹی آکھدے سن ۔

بڑا وڈا کمرہ ، بڑا وڈا سنگھار میز ، ڈیڑھ سو شیشی میک اپ کرن لئی ۔ سونے دیاں گھڑیاں کھبے سجے ، ککو کلاک کندھ اُتے ، ٹیلی ویژن اُتے تیہہ چالی گڈیاں ، پنج صندوق ، تن ، چار زنانہ مردانہ سوٹ ، پیرس دے پردے بڑا وڈا ہیٹر ، فرش تے ایرانی قالین ، پلنگ جس اُتے چھ بندے آرام نال چھ سرہانے رکھ کے سوں جان ، لاکھی رنگ دی ایش ٹرے ، لندن ، پیرس ، نیو یارک تے میونخ دے تیل تے عطر ، وارڈ روب ، ڈیڑھ سو کیسٹ جیہناں وچ اردو ، ہندی ، پنجابی ، انگریزی دے گانے ، اک کیمرہ ، چھ البم ، کندھاں اُتے گیانی جی دے پتر دیاں کھچیاں ہوئیاں سوئٹزرلینڈ دیاں سین سینریاں ۔

(گیانی جی نے اپنی نونہہ تے پتر نوں ہنی مون لئی سوئٹزرلینڈ بھیجیا سی) ایس کمرے دے فرش اُتے بہہ کے اِک پورا مہینہ میں بے تحاشا کم کیتا ۔ میرا خیال اے میں ایس کمرے وِچ بہہ کے دو سو خط لکھے کنیز اختر ، تنویر ، شگفتہ ، مظفر غفار ، فخر زماں ، منیر نیازی ، فرمان الحق ، جگتار سنگھ ، نوبنج پودی ، ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند ، تنویر ظہور ، اقبال صلاح الدین ، شہباز ملک ، آرسی دے ایڈیٹر ، سردار پریتم سنگھ جی تے دوجے سجناں نوں ایس کمرے وِچ بہہ کے خط لکھے ۔

ایس کمرے وِچ کوئی نہیں سی آؤندا ، سوائے گیانی جی دے ۔ اوہ وی سویر نوں کنڈی کھڑکا کے دُدھ دا گلاس یا چاء دا پیالہ لیاؤندے

ہوندے سن ۔ گیانی جی عام حالات وِچ سویرنوں دس وجے اُٹھدے نیں پر میرے آؤن اُتے ایہناں نوں چھ وجے اٹھنا پیندا سی کیوں جے مَیں سویرے پنج ساڈھے پنج وجے اٹھ کھلوندا ساں ۔ انج مَیں گیانی نوں کجھ دِن ڈاڈھا تنگ کیتا، پھر آکھیا پئی مَیں آپ چاہ یا کافی تیار کراں گا۔ (مَیں اِک فرمانبردار ماہر باورچی وی آں) مہینے دے اخیر اُتے ایس کمرے دا فرش قالین کتاباں تے رسالیاں نال بھر گیا سی۔

کجھ سالم پڑھیاں گیاں سن ، کجھ اینویں سنگھیاں گیاں سن تے کجھ ڈولی وِچ بیٹھی مٹیار وانگ نویاں نکور سن ۔

بھین جی

پہلے دِن میں گیانی دے نال گیا تاں اوہناں دی بیگم سرجیت کور نوں میں سلام کرکے پچھیا "مَیں تہانوں کیہ کہہ کے بلاواں ۔ بھابی یا بھین ؟"

"جو تہاڈی مرضی ۔ مینوں کوئی فرق نہیں پیندا ۔"

"بھین بھرا دا رشتہ اچا تے سچا ہوندا اے ۔"

"چلو ٹھیک اے" بیگم گیانی بولے ۔

بھین جی مینتھوں عمر وِچ وڈے سن ۔ گیانی جی اوہناں نوں سنتنی کہندے سن تے ٹھیک کہندے سن ۔ اوہ سویرنوں ست وجے اپنی فیکٹری کم کرن جاندے سن تے لوڑھے ویلے یا ترکالاں ویلے آوندے تے ہانڈی روٹی تیار کرکے رب رب کردے رہندے ۔ اوہ لتی چوڑی گل وی نہیں سن کردے ۔ مطلب دی گل کردے سن اوہناں دے متھے اتے مینوں ہر ویلے چانن نظر آیا ۔ اوہناں دا گھر وچ بوہت رعب اے گیانی جی وی اوہناں کولوں ڈردے نیں ۔ اک گل سنو :

میں اپنے اک عزیز جاوید صدیق کول ساں ۔ کہانی کار تے سفری

کلدیپ ہتھکر ہانگ کانگ وتوں گیڑا لا کے آیا تاں اوس نوں رات ویلے گرمیت سندھو نے میرے بارے دسیا ۔ اوہ دوویں ہتھکر دی کار وچ مینوں لبھن تُر پئے ۔ گیانی جی دے گھروں پتہ کیتا ۔ پھر فردوس بیگم دے گھروں پچھیا ، اوڑک جاوید دے گھر اپڑے ۔ رات دے گیاراں وجے اسیں گیانی جی دے گھر آئے پر ہتھکر مینوں نال لے جانا چاہوندا سی ۔ مَیں آکھیا ، مَیں گیانی ہوراں دے بغیر نہیں جاواں گا ۔ گیانی جی وی میرے کہن تے تیار ہو گئے تے کپڑے پا لئے ۔ بھین جی نوں پتہ لگا تاں اوہ دوجی منزل توں تھلے آئے اتنے گیانی جی تے ہتھکر نوں ڈانٹیا پئی تسیں ادھی رات نوں بھرا جی نوں کتھے لے جا رہے او ۔ تسیں کتے دارو پیو گے تے بھرا نوں کھجل کرو گے ۔ دوویں ٹھنڈے ہو کے بہہ گئے تے مَیں کھجل خوار ہون توں بچ گیا ۔

اِک دا، گیانی جی تے بھین جی دا جھگڑا ہو گیا ۔ اوسے ویلے گوانڈھوں اک بچہ اِستری لین آ گیا تے گیانی جی نوں کہن لگا "اِستری چاہیدی اے ۔"

"اوہ کھلوتی ہوئی اے لے جا ۔" اوہناں مسز گیانی ول اشارہ کیتا ۔

"مینوں بجلی دا جھٹکا مارن والی استری چاہیدی اے ۔" بچہ بولیا ۔

"ہتھ لا کے ویکھ بغیر بجلی دے جھٹکا ماردی اے ۔" گیانی نے آکھیا ۔

"مینوں لوہے والی استری چاہیدی اے ۔" بچے نے پھیر آکھیا ۔

"ایہہ استری لوہے نالوں وی سخت اے ۔" گیانی جی ہس کے بولے ۔ دوویں جی ہس پئے تے صلح ہو گئی ۔

ہیلپی

گیانی دے گھر اک بڑا ای شاندار بندہ رہندا اے ۔ اوہ کدے

گیانی جی کول آ جاندا اے تے کھرے گیانی جی دی وڈی دھی بلجندر دے گھر ٹر جاندا اے۔ اوہدا ناں ہیپی اے تے اوہ گیانی جی دا دوہترا اے۔ جس دی عمر نو سال دے لگ بھگ اے۔ اوہ شاندار آرٹسٹ اے۔ اک رات دس وجے اوہ مینوں پوڑیاں وچ ہل گیا تے مینوں کہن لگا ڈانس ویکھو۔ ایہہ کہہ کے اوس نے ادھا گھنٹہ مینوں ولایت، فرانس تے نیوزی لینڈ دے ڈانس دکھائے، اخیر تے بھنگڑا پا کے اوہنے پوڑیاں ہلا سٹیاں۔

اوہ کھیتی دی بوہت اے، حد کھپ پاوندا اے۔ بلجندر وچاری نوں دکھت پا دیندا اے، جیہڑی چیز ساہمنے آوے توڑ بھنج دیندا اے، کئی وار مار کھاندا اے پر میری موجودگی وچ جد دی اوس نوں مار پین لگی میں اگے ودھ کے دھاڑوی نوں رد کیا تے ہیپی نوں بچایا۔ ایس چلے وچ ہیپی مینوں پاکستان تے انڈیا دے ناچ دکھاوندا سی۔

اوہ ڈرامہ آرٹسٹ وی اے۔ اوہ تیہ سیکنڈ وچ چار موڈ بدل کے آٹومیٹک فوٹو مشین وچوں فوٹو تیار کر سکدا اے۔ دراصل اوہ گیانی دا اصلی وارث اے۔ گیانی جی دی بڑے وڈے ایکٹر نیں۔ کئی ڈرامے لکھ چکے نیں۔ ایہناں دا ڈرامہ "آتو دا ویاہ" انڈیا تے لندن وچ سٹیج وی ہو چکا اے، اوہ آپ ایکٹنگ دے انعام لے چکے نیں۔ ہن وی جدوں کتے اوہ دارو دے اک دو گلاس پی لین تے کھلو کے ایکٹنگ شروع کر دیندے نیں۔ کئی واری میں تواؤ لا کے اوہناں دی ایکٹنگ ویکھی تے ہس ہس کے دوہرا ہویا۔ ہاسا ایس گل تے پئی پنجاہ سٹھ سال دا دانا پردھانا لیڈر قسم دا بندہ اینا زندہ دل وی ہو سکدا اے کہ اوہ نورجہاں دے المیہ گیت اُتے رون تے ہاواں مارن دی کامیاب ایکٹنگ کر رہیا ہووے۔ گیانی نوں ہیپی نال بڑا پیار اے تے ہیپی

اپنے نانے نال لڑ جھگڑ وی لیندا اے۔ ہیپی مونا اے گیانی دے اپنے پُتّر دی مونے ہکھ نہیں۔ میرے ولایتی متراں وچوں ہیپی سر نہرست اے تے مینوں ہن دی چوکھا یاد آؤندا اے۔ اللہ اوس نوں عزّت، صحت، دولت بخشنے تے وڈا ہوکے وڈا آدمی بنے۔

دعوتاں ای دعوتاں

مَیں بھانویں گیانی کول ساں پر مَیں سویر نوں بی۔بی۔سی چلا جاندا تے رات نوں اٹھ نوں وجے آوندا۔ مَیں جنے دن گیانی کول رہیا اوہناں گوشت پکاونا چھڈ چھڈیا۔ والاں تے سبزیاں پکدیاں۔ مقصد ایہہ سی پئی کتے میرا مذہب بھرشٹ نہ ہو جاوے، پر مینوں گوشت کھان نوں عام ملدا سی۔ تیزاب احاطے لاہوردا چودھری صادق، جاوید صدیق، خالدی، فردوس بیگم، اعجاز خاں، بخش لائل پوری، ڈاکٹر سید مجیب ایمان، حکیم غلام نبی امرتسری، محمد سلیم سلیم، محمد اکرم تے کئی دوجے مسلمان دوست تے رشتہ دار میریاں دعوتاں کر رہے سن۔ لندن دے مسلمان ہانڈی، روٹی تے بوہت خرچ کردے نیں کیوں جے اوہ شراب نوں حرام سمجھدے نیں تے استعمال نہیں کردے۔ انج بچت ہو جاندی اے۔ سکھ دارو تے بوہت خرچ کردے نیں، ہانڈی روٹی تے گھٹ۔ پر مسلماناں دے مقابلے وِچ گھٹ۔ ہندوواں دا مینوں پتہ نہیں۔ میرا خیال اے اوہ دارو تے وی گھٹ خرچ کردے نیں، ہانڈی روٹی تے وی گھٹ، پر اوہ سکھاں ناں زیادہ امیر نہیں، سب توں زیادہ امیر سکھ نیں۔ کیوں جے اوہ ہڈ بھنّ کے کار کردے نیں۔ واہوا پونڈ کماؤندے نیں تے واہوا خرچ کردے نیں۔ ہندو کمائی وِچ دوسرے نمبر تے آوندے نیں تے مسلمان تیجے نمبر تے۔ کیوں جے اوہناں دی کمائی دا سسٹم پاکستان والا

اے۔ جے اِک جی کماوندا اے تے سارا ٹبّر کھاندا اے۔ سکھاں دا ہر بالغ جی کماوندا اے تے بوہت محنت کر کے کماوندا اے۔ کجھ مسلمان شراب تے بیڑ پیندے نیں پر چوری چوری۔ گھر دی دوار ساخ تے آ کے مچھّاں تے سینٹ وغیرہ لا لیندے نیں یا پان کھا لیندے نیں۔ سکھ گھر وِچ دارو چھکدے نیں تے برا نہیں سمجھدے۔ کئی ہندو گھرانیاں وِچ دی گھرے شراب پیتی جاندی اے۔

مسلماناں وَلوں مینوں سبھ توں ودھ مزہ فردوس بیگم، خالدی تے بخش لائل پوری دی دعوت دا آیا۔ میرا خیال اے فردوس بیگم تے بیگم بخش لائل پوری بہترین ہانڈی پکاوندیاں نیں۔ میرا جی چاہوندا سی میں لگڑی دا سرٹیفکیٹ دیواں پر ایں مناسب نہ سمجھیا، نہ مینوں کسے نے آکھیا۔

اکرم صاحب دے گھر کھانا کھا لیا تے میں سالناں دی تعریف کیتی پَیں فرنی دی تعریف کرنی بھل گیا (اک مخولیے وَلوں فرنی دی تعریف، اوہ سالن جیہڑا بھر بھر کے کھائیدا اے) پھرنی اکرم صاحب دی دھی عطیہ نے تیار کیتی سی۔ اوہ بولی "انکل ہاؤ اباؤٹ فرنی؟" (فرنی بارے کی خیال اے) مَیں پہلے معذرت کیتی تے فیر فرنی دی تعریف کیتی، اوہ بڑی خوش ہوئی۔ جد میں اِک گھنٹے بعد اکرم صاحب دے گھروں چلیا تے مَیں پھیر پرت کے فرنی دی تعریف کیتی۔ عطیہ خوشی نال گلنار ہو گئی۔ اکرم دے بچے بالکل انگریزاں دے بچیاں وانگ ہن. مَیں اوہناں دے سِراں اُتے پیار لئی ہتھ پھیر پھیر کے اوہناں دے چیر وگاڑ دِتے، پر اوہناں ذرا برا نہ منایا۔ اک وار لاہور میری اِک عزیزہ نے پیار دے بعد آکھیا سی "ماموں! تساں تے میرا ہیئر سٹائل ای خراب کر دِتا اے۔"

کنیز دے ناں چِٹھی

۲۰ مارچ نوں مَیں کنیز اختر نوں جیہڑی چِٹھی لکھی، اوہدے وِچوں کجھ فقرے: "واہ جی واہ، کمال ہوگیا۔ شگفتہ دے ۱۸ مارچ دے لکھے ہوئے دو خط مِلے۔ اِک لفافہ تے اِک رقعہ فِردوس بیگم دے لفافے وِچ، میرے دفتر آن جان دا انتظام فرسٹ کلاس اے۔ بس تے، انڈر گراؤنڈ ٹرین تے اوندا جاندا واں۔ ایتھوں دیاں بساں دی طبیعت ٹھیک ٹھاک اے۔ نہ کھنگ نہ بخار۔ ساڈیاں بساں نوں تاں کئی روگ لگے ہوندے نیں۔ ٹرین وی بوہت ودھیا۔ صوفے ورگیاں سیٹاں۔

کل مسٹر جارج میصری مہتمم ٹریننگ دے گھر دعوت سی۔ اوہدے تن بچے نیں۔ پال میصری عمر نوں سال، ماریا میصری عمر چھ سال تے ٹینیا میصری عمر چار سال۔ تناں نے یمنہ لئی اپنے اپنے ناں دے پہلے انگریزی حرف بھیجے نیں یعنی پال نے پی، ماریا نے ایم، تے ٹینیا نے ٹی۔ یمنہ پسند کرے گی۔ مَیں جارج میصری دی سوانی نوں تیرے دِتوں سُچے تِلّے والی ہائی ہیل دی گرگابی تے بلوچی کشیدہ کاری والی

شرٹ دِتّی سی ۔ گرگابی اوسے ویلے پا کے اوہ خوشی خوشی پھر رہی سی
اوہ تیرا شکریہ ادا کر دی اے ۔

مینوں اِستعمال شدہ رتیہ[۳۰] پاکستانی ٹکٹاں بھیجو۔ ایتھے میرا اک دوست
جوش پاکستانی ٹکٹاں وِچ بے حد دِلچسپی رکھدا اے۔ چلو انج پاکستان
دا تعارف ہو جاویگا۔ اوہ ایہہ ٹکٹاں اپنیاں دو دھیاں نوں ٹانگا بھیجنا
چاہوندا اے۔ ٹانگا اک دیس دا ناں اے ، لاہوری یکّہ نہ سمجھ بیٹھنا۔

اج سارا دن دھپ رہی ، مَیں دفتر نہیں گیا۔ گیانی ہوراں نال
کار وِچ بیٹھ کے پنڈاں دی سیر کردا رہیا۔ ایتھوں دے زمینداراں
دیاں زمیناں تھوڑیاں نیں پر اوہ محنت بوہت کر دے نیں ۔
سبزیاں تے پھل اگاوندے نیں ۔ ہل کوئی نہیں واہوندا ،
ٹریکٹر چلاوندے نیں ۔

ہاں یاد آیا جارج میصری دی دعوت شاندار سی تے ساڈا کھانا
شاہ حسین دے باورچی نے پکایا۔ جارج میصری شرقِ اردن دے
رہن والے نیں تے باورچی شرقِ اردن دے سفارت خانے دا اے
شاہ حسین جد لندن آوندے نیں تاں ایہو باورچی اوہناں دا کھانا تیار
کردا اے۔ کھانا عربی سی ، پلاء - پر ایہدے وِچ بھجے ہوئے
بادام سن ۔ اِک کڑاہ جیڈی پلیٹ وِچ - جس دا جی چاہوندا سی ، عام
پلیٹ لے کے کڑاہ وچوں من مرضی مطابق پلاء لے لیندا سی - پلاء اُتے
پاون لئی سوپ سی۔ جارج نے آکھیا ہتھاں نال کھاؤ بھانویں چمچیاں نال
اپنا گھر سمجھو۔ میں چمچے نال پلاء کھادا - میرے کئی افریقی دوستاں
نے کشمیریاں وانگ ہتھ ورتے ۔ جوموسیرا نے گٹار سنا کے موجاں
بنھ دتیاں۔ بیگم جارج میصری اوہدا گٹار سن کے نہال ہو گئی ۔ بھیڑا
نال نال انگریزی گیت گاوندا سی ، اکھیاں میٹ کے ۔ جارج دے

ہتنے" بچے بوہت خوش سن ، سارے اِی بوہت خوش سن - اوہدے ڈرائینگ روم وِچ قرآن کریم دیاں آیتاں وِی لٹک رہیاں سن - ئیں تے پنڈت مشرا نے سبھ توں پہلاں اجازت لئی تے آ گئے - افریقی دوست رات تیکر رونق میلہ لاوندے رہے - مَیں رات دس وجے آیا - بیگم جارج نوں ئیں ای تحفے دتے ، کسے ہور نے کوئی تحفہ نہ دِتّا ۔

میری ٹریننگ ٹھیک ٹھاک جا رہی اے - فکر والی گل نہیں - فردوس دا بوہت خرچ اے - دو چار پروہنے اُکے بیٹھے رہندے نیں - سانوں کیہ ؟ اوہدا اپنا گھر اے - جس نوں چاہے کھلاوے - شگفتہ لئی کیلکولیٹر خریدیا اے تے توقیر لئی چار سو روپئے دا کیمرہ ، تیرے لئی فرکوٹ ، پا کے بلبل لگیں گی - تنویر لئی بجلی والا شیور خریدیا اے - اج فون اُتے خالدی دی بیوی فوزیہ نال گل ہوئی - گلاں توں فوزیہ پسند آئی - پہلی اپریل نوں میں جاوید نال ایہناں دے گھر ٹکّر کھان جا رہیا واں - "میری گل اپریل فول نہ سمجھ بیٹھیں" ۔

۲۶ مارچ

۲۶ ، مارچ میرے لئی خاص دِن سی - ایہہ اتوار دا دن سی تے اتوار نوں چھٹی ہوندی اے - مینوں گیانی کول آئے ، چوداں دن ہو گئے سن - مینوں گیانی دی طبیعت دا پتہ چل گیا سی تے اوس توں میری طبیعت دا - مَیں سکھ تاریخ شوقیہ طور تے پڑھی ہوئی اے - ایس لئی مَیں گیانی نال سنگ پھسا لیندا ساں - گیانی جنرل ضیاءالحق دے سیاسی اقتدار اُتے بوہت خوش سی - اوہدی وجہ ایہہ سی کہ گیانی دا ایمان اسے "ڈنڈا پیر اے وِگڑیاں تگڑیاں دا" اوہ آپ جتھیدار قسم دا صحت مند آدمی اے - ایس پاروں برائیاں نوں ختم کرن لئی

طاقت دی ورتوں پسند کردا اے۔ اوہ جالندھر دے اِک پنڈ دا رہن والا اے۔ تے جنرل ضیاءالحق وی اوسے پاسے دے نیں۔ مینوں گیانی نے دسیا، جد جنرل ضیاءالحق بھٹو سرکار دا تختہ اُلٹ کے چیف مارشل لا ایڈمنسٹریٹر بنے، تاں جالندھر دے پنڈاں دے سِدّھ بدّھرے لوکاں نے دیوے بالے تے لڈو ونڈے جے ساڈے علاقے دا اک جوان پاکستان دا حاکم بنیا اے۔

گیانی پاکستان نال پیار کردا اے۔ پاکستان دے ٹوٹن وِچ اوہدا اک جوان ساتھی سردار سردول سنگھ گل دلچسپی رکھدا سی۔ ہن مینوں پتہ نہیں دلچسپی مکی اے یا نہیں۔ کیوں جو اوہ آپ لوکل باڈیز دیاں چوناں وِچ بری طراں مار کھا گیا۔ گیانی میری نے گل دی بحث وِچ اکثر دلچسپی لیندا تے ہمیش میرا ساتھ دیندا۔ اوہدا مکدا فقرہ ہوندا " سردول توں پاگل ایں۔ پاکستان ہمیش قائم رہوے گا تے ترقی کرے گا۔" بحث میری تے گل دی شروع ہوندی تے مکدی گیانی تے سردول دی لڑائی اُتے۔

بہر حال ۲۶ مارچ نوں گیانی نے مینوں آکھیا پئی کتے سیر کرن چلیے۔ پر جان توں پہلاں سِنگھ سبھا گوردوارے ساؤتھ ہال، لندن اوہ اپنے اک سجن نوں ملنا چاہوندا اے۔ مینوں گوردوارے جان تے اعتراض تاں نہیں ہووے گا۔ میں آکھیا کہ نِکّے ہوندیاں میں چھٹی تے گاہڑی دے گوردواریاں وِچ شوق نال جاندا ساں تے کڑاہ پرشاد چکھدا ساں۔ ایہہ موقع وساکھی دے دِن دہاڑ تے مِلدا سی۔ پاکستان وِچ نوکری دے سلسلے وِچ میں کئی وار گوردوارہ جنم استھان ننکانہ صاحب جا چکا واں۔ میں گوردوارہ صاحب ایمن آباد دی وساکھی اتے ریڈیو پاکستان لاہور لئی پروگرام ریکارڈ کیتے نیں۔ مَیں گوردوارہ پنجہ

صاحب حسن ابدال وِی کئی واری سرکاری طورتے گیا واں۔ دربار صاحب کرتارپورہ تاں میری تحصیل شکرگڑھ (ضلع سیالکوٹ) وِچ اے تے میرے پنڈ توں چھ کو میل اے۔ ایتھے بابا گورونانک پورے ہوئے سن۔ مَیں اوتھے وِی شوقیہ کئی واری گیا واں۔ گوردوارہ سنگھ سبھا جاندیاں مینوں کوئی اعتراض نہیں سگوں خوشی ہووے گی۔ اسیں اوتھے گئے، گیانی دے بوہت سارے دوست ملے۔ مذہبی حلقیاں وِچ وِی اوہدی قدر ویکھی۔ میرا دو چار بندیاں نال تعارف ہویا۔ اوتھے ناول تے کہانیاں لکھدے نیں۔ ریڈیو پاکستان وَلّوں بی۔ بی۔ سی وِچ ٹریننگ لے رہے نیں۔ اِک بزرگ بولے "ساڈے گوردواریاں دا کیہ حال اے؟" مَیں آکھیا "ودھیا"۔ "پنجابی ماں بولی دا کیہ حال اے؟" مَیں آکھیا۔ "ٹھیک ٹھاک"۔ اوہ بوہت خوش ہویا۔ اِک دوجا سکھ بزرگ کہن لگا "اَیہناں کولوں گوردوارے وِچ گل بات کیوں نہیں کراوندے؟ ایہناں نوں اعتراض نہ ہووے تاں پنجابی زبان تے ساہت (ادب) نالے گوردواریاں بارے جانکاری دین۔ ایہہ سوال گیانی جی نوں کیتا گیا سی اوہ میرے وَل تکن لگ پئے۔

مَیں بولیا۔ "مینوں کوئی اعتراض نہیں خوشی ہووے گی۔ مَیں پنجابی زبان تے پاکستان دے گوردواریاں بارے جانکاری دین نوں تیار آں۔ پر مَیں اوہناں گوردواریاں بارے جانکاری دیاں گا، جیہڑے مَیں ویکھے نیں تے اوہ گوردوارے اوہ نیں جیہناں دا تعلق بابا گورونانک بادشاہ دی پوتر حیاتی نال اے" مَیں چارے گوردواریاں دا ناں لیا۔

۱۔ گوردوارہ جنم استھان، ننکانہ صاحب۔ جتھے بابا جی کالو بیدی دے گھر پیدا ہوئے۔

۲۔ گوردوارہ پنجہ صاحب، جتھے اوہناں دا ولی قندھاری نال مقابلہ تے ٹاکرا ہویا۔

۳۔ گوردوارہ ایمن آباد (گوجرانوالہ) جتھے اوہ اپنے سجن لالو دے گھر رہے تے بابر دا حملہ ویکھیا۔

۴۔ دربار صاحب کرتارپور جتھے اوہ پورے ہوئے تے اوہناں دی میت اُتے رکھی چادر نوں مسلماناں دفنایا تے ہندوواں ساڑیا۔

اوہ سارے بوہت خوش ہوئے تے سیکرٹری رنجیت سنگھ جی نے مینوں ۱۰ ر اپریل نوں اک وجے ادھے گھنٹے دا وقت دے دتا۔

دوجے دن میں سولاں پونڈ (تن سو ویہہ روپے) خرچ کر کے خوشونت سنگھ دی سکھاں دی تاریخ تے دوجیاں کتاباں خریدیاں۔ گیانی کولوں مینوں کننگھم دی تاریخ مل گئی۔ مشتاق سنگھ کولوں میں ڈاکٹر گنڈا سنگھ تے ڈاکٹر تیجا سنگھ دیاں لکھیاں ہویاں تاریخاں نوں وکھ میکالف دی مشہور کتاب "سکھ پنتھ" وی منگ لئی۔ میں ہن دن نوں بی۔بی۔سی۔ وچ پنڈت مشرا نال گھلدا تے رات نوں سکھ پنتھ دیاں کتاباں پڑھدا تے گیانی نال ڈسکس کردا۔ گیانی جی نے مینوں لونگ پلے ریکارڈ لیا کے دتے، جیہناں وچ سکھی بارے معلومات سن۔ اسیں کئی کئی گھنٹے بحث کردے۔ اک رات اسیں تن وجے سویر نوں ستے۔ جے مینوں سکون دی لوڑ ہندی تاں میں فردوس دے گھر جا کے اوہدے اوس کمرے وچ بہہ جاندا، جیہڑا بالکل اکلوانجا سی۔ اصل وچ گیانی کول اوہدے دوست وی بوہت آوندے سن۔

پہلا لیکچر

میں سنگھ سبھا گوردوارے وچ اپڑیا۔ گیانی میرے نال سی۔

گوردوارے وِچ مَیں محسوس کیتا مَیں پنجابی ادب تے پاکستان وِچ بابا گورونانک بادشاہ دی پوتر جیاتی نال تعلق رکھن والے چار گوردواریاں بارے گھٹ ودھ پندراں گھنٹے کھلو کے بول سکدا واں۔ میرا دِماغ مڑ مڑ بڑیاں مار رہیا سی۔ دِماغ وِچ واقعات اِی واقعات، اعداد و شمار دِیاں بوریاں، حاشیے حوالے، مسلماناں نے سِکھاں دِی کیویں مدد کیتی۔ کیہڑے کیہڑے مسلمان تے ہندو نے سِکھاں نال دھروہ کیتا۔ لگدا سی مَیں اوہ وکیل آں جیہڑا قتل دا مقدمہ جتن دی فل تیاری کر چکا اے۔ سردار سرول سنگھ گِل وِی آگیا۔ پھیر جد مَیں ہال وِچ وڑیا تاں حکیم غلام نبی امرتسری وِی آگئے۔ محمد صادق دا کوئی عزیز بچہ سخت بیمار سی۔ اوہناں اکھوا بھیجیا کہ مَیں نہ آسکاں گا۔ مَیں باہروں مطمئن لگدا ساں، پر اندر اک طوفان سی۔ مَیں تھری پیس سوٹ پایا ہویا سی تے سِر اُتے چٹا رومال سی۔

میتھوں پہلاں بھرائیاں نے سِکھاں اُتے مسلماناں دے ظلم گا کے سنائے۔ مَیں چپ کر کے سُندا رہیا۔ ایہدے بعد نیویارک توں آئے اک لمے چوڑے بارعب گیانی نے تقریر کیتی۔ اوہدے بعد میرا ناں لیا گیا تے پھیر درشن سنگھ گیانی نوں تعارف لئی بلایا گیا۔ گیانی نے بڑے معقول تے مناسب انداز وِچ میرا تعارف کرایا تے سٹیج توں تھلے آگئے۔

مَیں باقاعدہ لیکچر توں پہلاں دسیا کہ مَیں دس منٹ بابا گورونانک بادشاہ دی جیاتی، دس منٹ پاکستان دیاں گوردواریاں بارے تے دس منٹ پنجابی زبان تے ادب بارے گل کتھ کراں گا۔ کل تِیہ منٹ لگن گے۔ مَیں بابا گورونانک بادشاہ دی جیاتی دے ذکر توں پہلاں اسلام تے سِکھی دی مذہبی سانجھ دی گل کیتی۔ اسلام اللہ دی وحدانیت (اللہ اک اے)

منّدا اے۔ سکھی وِچ اونکار اک اے۔ اِسلام وِچ بت پرستی نہیں، سکھی وِچ وی نہیں۔ مسلمان ذات پات دے قائل نہیں، سکھ وی نہیں۔ مسلمان مساوات تے ایمان رکھدے نیں تے سکھاں وِچ گورو کا لنگر" وی مساوات دی بہترین مثال اے۔ مسلماناں دے نزدیک رسالت دا نظریہ سبھ توں اچّا تے سچّا اے۔ بابا گورونانک بادشاہ نے سبھ توں پہلاں پنجابی وِچ نعت لکھی تے سرورِ کائنات دی صفت ثنا کیتی۔ ج وی کیتا تے ج دے بعد "حاضر نامہ" لکھیا جیہڑی اِک سوہنی سچّی لمی نظم اے۔

لیکچرار لئی پہلے دو تن منٹ بڑے اوکھے ہوندے نیں، اوس نوں پتہ چل جاندا اے کہ جے حاضرین اوس مقرر نوں قبول کر چکے نیں یا رد کر چکے نیں۔ میں لتے چوڑے ہال وِچ کھبّے سجّے نگاہ ماری۔ بچے، جوان، اودھکھڑ بڈھے، مٹیاراں، سوانیاں، سارے ای میری گل بات وڈے دھیان نال سن رہے سن۔ سانوں بی۔ بی۔ سی وِچ کلاس نوں مٹھ وِچ رکھن دے گُر وی دسے جاندے سن۔ سُنن تے ویکھن والیاں دیاں اکھاں وِچ تکو۔ اک بندے یا اک پکھ تے نگاہ نہ رکھو۔ اپنی نگاہ سجّے کھبّے پھیردے رہو۔ ہر ویلے ساہمنے بیٹھے ہوئے لوکاں تے اِی توجہ نہ رکھو۔ مونہہ ہلاندے تے ہتھاں نال لفظاں وِچ قوت بھرو۔ آواز نوں اُچّا نیواں کرو۔ سوال کرو تے پھیر جواب لئی رکو تاں جے تسیں ساہ لے سکو۔ جواب نہ آوے تاں آپے جواب دیو۔ جے سنن تے ویکھن والے نیجھ لا کے تہانوں ویکھ رہے نیں تاں سمجھو تسیں کامیاب لیکچرار او۔ جے اوہ کھبّے سجّے یا چھت وَل ٹِک رہے نیں یا اداسیاں لے رہے نیں یا آپو وِچ گلاں کر رہے نیں تاں تسیں ناکام ہو چکے او۔ اوہ تہانوں رد کر چکے نیں۔

بی۔بی۔سی دے اصولاں دی لوییھڑ میں پہلے نتاں منٹاں وچ کامیاب لیکچرار بن چکا ساں۔ ایہدے نال میرا دل ودھیا تے میں آواز تے ہتھاں دے کرتب وکھائے۔ اوہو جیہڑے مینوں سکھائے گئے سن۔

میں بابا گورو نانک بادشاہ دی پوتر حیاتی بارے دسیا۔ مسلمان دائی، مسلمان استاد، ہندو پانڈے، ہندو استاد، ڈنگراں دا چارنا تے روحانی گلاں دسیاں تے پھیر میں اپنے تاثرات نال گوردوارہ جنم استھان، ننکانہ صاحب گوردوارہ پنجہ صاحب، گوردوارہ صاحب ایمن آباد تے دربار صاحب کرتار پور دے حالات دسے۔ میں ایہہ وی دسیا کہ ایہناں گوردواریاں دے انتظام لئی صوبائی تے مرکزی سرکاراں نے ڈاڈھے انتظام کیتے نیں۔ میں مسلم تے غیر مسلم اوقاف بورڈ دا ویروا وی کیتا تے چھیکڑ وچ آکھیا کہ جنرل ضیاء الحق سچے مسلمان دی حیثیت نال نہ صرف اسلام دی ترقی تے عظمت چاہوندے نیں۔ اوہ دوسرے پنتھاں تے دھرماں لئی وی شبھ اچھیاواں رکھدے نیں۔ بہتر ہووے گا تسیں پاکستان جا کے اپنے گوردوارے دیکھو تے میری گل نوں پرکھو کہ میں جھوٹھا واں یا سچا۔ پاکستان وچ تہاڈا مکہ تے مدینہ اے۔ اوتھے بابا گورو نانک دیو جی جمے تے پورے ہوئے۔ پاکستان دی حیثیت سکھاں لئی اوہو ای اے، جیہڑی مسلماناں لئی عرب شریف دی اے۔

ایہدے بعد میں پنجابی زبان تے ادب دی گل کیتی۔ سکولاں کالجاں تے یونیورسٹی دی پدھر اُتے پنجابی دی ترقی دا کم دسیا۔ پنجاب دے چار ریڈیو سٹیشناں تے ٹی۔وی سٹیشناں دی پنجابی سیوا دا ذکر کیتا تے گل مکا کے سٹیج توں تھلے آگیا۔ پورے تیہ۳۰ منٹ میں لیکچر دتا سی تے وعدے مطابق تیہ منٹ بعد سٹیج توں اُتر گیا ساں۔

گیانی، حکیم غلام نبی امرتسری تے سردول سنگھ نے مینوں جپھی

پالیسی ۔ سیکرٹری گوردوارہ رنجیت سنگھ نے اُٹھ کے پنج منٹ میرے لیکچر دی تے میری تعریف کیتی میرا سر نیواں سی تے میں اللہ دا شکر ادا کر رہیا ساں ۔ پھیر مینوں سٹیج تے بلایا تے مینوں سنگھ سبھا گوردوارہ پربندھک کمیٹی ولوں "سروپا" (دستار) پیش کیتی گئی ۔ میں دستار بندی دے بعد اجازت لے کے اپنے ساتھیاں نال باہر آگیا ۔

تھوڑی دیر بعد گوردوارہ دا پروگرام پورا ہوگیا ۔ میں حکیم صاحب ، گیانی جی ، سردن امولک تے سردول نے لنگر وچوں دال روٹی کھادی اتے باہر فٹ پاتھ تے آ کھلوتے ۔ لوکاں مینوں ویکھیا تے کوئی پنجاہ بندے میرے ول ودھے ۔ اوہناں سکھاں دے خاص انداز وِچ ہتھ جوڑے ہوئے سن ۔ میں اِک اِک نال مصافحہ کرنا چاہوندا ساں ، پر اوہ ہتھ بنھ کے کھلوتے ہوئے سن ۔ گیانی ، امولک ، حکیم صاحب تے سردول بے حد خوش سن ۔ انج جیویں اوہناں دا کوئی سجن پنجنج وچوں دنگل جت کے آیا ہووے ۔ میریاں اکھاں وِچ اللہ دے احسان پاروں ہنجھو آئے ہوئے سن ۔ ہتھ بنھ کے کھلوتے ہوئے سکھ بھرا میتھوں وقت منگ رہے سن ، اوہ مینوں ٹکر کھوانا چاہوندے سن اوہ میرے کول بہہ کے میریاں گلاں سننا چاہوندے سن ۔ مَیں عرض کیتی کہ بہتر ہووے گا کہ میرے سیکرٹری نال گل کرو ۔ ایہہ کہہ کے مَیں ہس کے درشن سنگھ گیانی وَل ویکھیا ۔ اوہ سمجھ گئے تے اوہناں نوں سمجھاون لگ گئے ۔ سردول میرے نیڑے آیا تے بولیا ——

"گمتی جی ! اِک ہفتے دی چھٹی لے کے نیویارک چلے جاؤ تے ایہو جیہے اِک دو لیکچر دیو ۔ آؤن جان دا ٹکٹ اج رل سکدا اے ۔ نیویارک دے گیانی جی ، جیہڑے ایتھے آئے ہوئے نیں ۔ تہاڈے

نال جان گے، واپسی تے تسیں آپ آ جانا یا تہاڈے نال نیو یارک توں بندہ آ جاوے گا۔"

"سردول! تیری کرپا۔ مَیں نیو یارک نہیں جا سکدا۔ مَیں نیو یارک گیا تاں میری گروپ لیڈری کھس جاوے گی۔ پنڈت مشرا کھوہ لوے گا۔"

سردول نے پنڈت نوں موٹی گالی دتی تے ہس پیا۔ میں تھک چکا ساں۔ گیانی ہوراں مینوں براڈوے بازار وِچ اتاریا تے مَیں فردوس کول چلا گیا۔ اوس نوں پگڑی دکھائی تے بولی "مہنگی فرنچ شفون اے۔ کِتنے دی خریدی؟" "مفت ملی اے۔ گوردوارے وِچ تقریر کیتی، اوہناں پگڑی دِتی" "واہوا لمی اے۔ چار پنج دوپٹے بن جان گے" اوہ ویونت کے بولی۔

"نہیں ایہدے دوپٹے نہیں بنن گے۔ ایہہ میرے گھر، میرے خاندان وِچ میرے ملک وِچ اک یادگار دے طور تے رہوے گی" مَیں جذباتی ہو کے آکھیا۔

"ماموں! اینویں نہ گلاں کر۔ پھپھو نے ایہدے دوپٹے بنا لینے نیں" اوہ ہس کے بولی،

"نہیں اوہ وی دوپٹے نہیں بنائے گی۔"

"آزما کے ویکھ لینا۔"

مَیں جد ۱۹ مئی نوں لاہور آ کے کنیز نوں پگڑی وکھائی تے دسیا کہ ایہہ مینوں لندن دے سنگھاں سرداراں نے پہلے لیکچر دے عوض دِتی سی۔ اوہ خوش ہوئی،

"فردوس کہندی سی ایہدے چار پنج دوپٹے بن جان گے۔ فرنچ شفون اے۔"

"چار پنج دوپٹے کھلے ڈُلھے بن سکدے نیں"۔ کنیز نے آکھیا۔
"بنا لے پھیر" مَیں آکھیا۔
"مَیں جدتیک جیوندی رہواں گی، ایہہ پگڑی، پگڑی ای رہوے گی تے مرن ویلے کہہ جاواں گی، ایہہ پگڑی رہوے۔ ایہہ عزت دی نشانی اے، ایہہ دوستی دی نشانی اے"۔
"زندہ باد" مَیں نعرہ ماریا۔ کنیز اختر امتحان وچوں پاس ہو گئی سی تے فردوس فیل۔ اوہ پگڑی اج وی محفوظ اے تے میرا خیال اے میری نسل تے خاندان وچ صدیاں تیکر محفوظ رہوے گی۔

ٹی، وی، سیٹ

مینوں باراں انچ والا رنگین ٹی۔ وی سیٹ درکار سی۔ انگریزاں مینوں ۹۲ پونڈ گرم کپڑیاں لئی دِتے سن۔ اوہ مَیں نہیں سن خرچے۔ پھیر مینوں اسلام آباد توں ادھی تنخواہ وی ملی سی۔ دِھی شگفتہ نے لکھیا کہ باراں چوداں انچ چوڑا رنگین ٹی۔ وی سیٹ چاہیدا اے۔ جے پیسے گھٹ ہون تاں پھیر بلیک اینڈ وائیٹ اِی لے آؤ۔

مَیں براڈوے دی اک دکان وِچ وڑ گیا۔ ایہہ بجلی دے سامان دی دکان سی۔ اندر اک سکھ بیٹھا ہویا حساب کتاب کر رہیا سی۔
"مینوں باراں انچ والا رنگین یا بلیک اینڈ وائیٹ ٹی۔ وی سیٹ چاہیدا اے، پورٹ ایبل پاکستان لئی"۔
"ساڈے کول نہیں۔ اسیں منگوا کے دے سکدے آں"۔
"پہلے قیمتاں دا پتہ ہونا چاہیدا اے"۔
"اوہ وی پتہ کر دیاں گے۔ تسیں اپنا آرڈر بک کرا دیو یا

ناں پتہ دے جاؤ۔"
میں اپنا ناں لکھوایا۔ سکھ احتراماً اٹھ کھلوتا۔
"اچھا تے تسیں او سلیم خاں گیانی، سنگھ سبھا گوردوارے وچ تساں لیکچر دتا سی؟"
"جی ہاں، میں ای لیکچر دتا سی۔"
"کرسی اُتے بیٹھو۔ واہ جی واہ۔ تسی مل گئے، میں تہانوں لبھ رہیا ساں۔ میں درشن سنگھ گیانی نوں فون کرن والا ساں۔ میرا ناں ست بھنورا اے۔ میں رام گڑھیا گوردوارے دا سیکرٹری آں۔ تسیں اوہو لیکچر ساڈے وی کرو۔ کرپا ہووے گی۔"
"میں حاضر آں مینوں تاریخ دس دیو۔"
مینوں اوہناں تاریخ دس دتی تے وقت دے دتا تے میں متھے دیلے جا کے لیکچر دتا۔ ایس گوردوارے میں اکلا گیا ساں۔
جد میں باہر آیا تاں میرے پچھے کہانی کار تے شاعر شوچرن گل تے کہانی کار گرمیت آ رہے سن۔ گوردوارے وچوں باہر نکل کے اوہناں مینوں جپھا مار لیا۔ برمنگھم دے اک نوجوان سکھ نے میرا ناں پتہ نوٹ کیتا ہور کئی سکھ بزرگاں نے مینوں دیکھ کے سلام کیتا تے مصافحے کیتے۔ ایتھے مینوں اک بوہت ای سوہنا کمخواب دا رومال پیش کیتا گیا۔
پھیر مینوں برمنگھم سدیا گیا۔ میں اوتھے لیکچر دتا۔ ساؤتھ ہال توں ۲۸ میل دور چڑھدے لندن، سکھاں دے تن گوردوارے نیں۔ بلبیر سنگھ کنول تے چمن سنگھ جن نے میرے لیکچراں دا انتظام کیتا۔ کل میں چھ لیکچر دتے۔

میرا ناں سگو اے

مَیں اِیسٹ لندن دے روزبری ایونیو دے گوردوارے وچوں لیکچر دے کے باہر آیا تاں پروفیسر پریتم سنگھ تے سردار بلبیر سنگھ کنول نال اک جوان منڈا کھلوتا ہویا سی۔ اوہ میںوں اگے وودھ کے ملیا،

"میرا ناں سگو اے" اوہ بولیا۔

"گورچرن سنگھ سگو۔ تیرا ذکر درشن سنگھ گیانی تے دوجے سجناں نے وی کیتا سی۔ تسیں پاکستان دس دن رہ کے آئے او۔ پھیر تسیں ہفت روزہ "پنجاب ٹائمز" لندن وِچ اپنا سفرنامہ وی لکھیا اے۔"

"بالکل ٹھیک اے۔ میںوں فخر زماں نے ڈیڑھ مہینہ پہلے خط لکھیا سی کہ تسیں لندن آئے ہوئے او تے ناول کار تے کہانی کار او۔"

"مَیں کجھ وی نہیں۔ مَیں پاکستان دے شاعراں، ادیباں، ناول کاراں تے کہانی کاراں دا اِک سیوک آں۔"

"تسیں میرے گھر چلو، میرا گھر ایتھوں دس سیکنڈ دے فاصلے تے اے۔"

مَیں، کنول تے پروفیسر پریتم سنگھ سگو دے گھر گئے۔ اوہ بے حد خوش سی۔ اوہدے پریوار نوں پتہ لگا، اوہ آگئے۔ سارے بے حد خوش سن۔ اوہناں دی بے بے جی کرتار کور نوں پتہ لگا اوہ آگئے۔ بے بے جی ہنے ہنے گوردوارے وچوں میرا لیکچر سن کے آئے سن۔ جد اوہناں نوں پتہ لگا کہ مسلمان "گیانی" اوہدے پُتر کول آیا بیٹھا اے، اوہ آگئے تے بڑے سنکار نال میرے کول آ بیٹھے۔ بے بے جی نوں کینسر اے۔ اللہ ایہناں نوں شفا دیوے

اوہ کجھ دیر بیٹھ کے چلے گئے۔

سگو نوں مَیں پاکستان وِچ نہیں سی ملیا۔ میں اسلام آباد ساں تے اوہ لاہور، ننکانہ صاحب تے جڑانوالے اپنے پنڈ دا چکر لا کے چلے گئے سن۔ اوس نے مینوں پاکستان یاترا دی ساری کتھا کہانی سنائی۔ اوس نے پاکستان تے پاکستان دے لوکاں دی بے حد تعریف کیتی۔ منیر نیازی تے فخر زماں دی اوہ بے حد شوبھا کر رہیا سی۔ امجد بھٹی دے خلاف اوس نوں شکایت سی۔ امجد بھٹی نے اپنی بھارت یاترا ویلے جو بہادریاں کیتیاں سن اوہ ساریاں سگو نوں دسیاں سن۔ ایہدے توں وکھ اوس نے دو دو تن تن گھنٹے سگو نوں چاء دی پیالی لئی نہ پچھیا تے ہمیشہ رکشا ٹیکسی وِچ اوسدا خرچ کروانداا رہیا یا فخر زماں دا۔ ہور جاننا چاہندے او تاں ویکھو سگو دے مضمون "پاکستان وِچ دس دن" تے پریتم سِنگھ دی کتاب "کبوتراں دی پرواز"

ایسٹ لندن وِچ باقی دو لیکچراں دے دوران مَیں سگو نوں نال لے کے جاندا ساں تے کہندا ساں "پاکستان وِچ پاکستان دے لوک سکھاں نال رَجنی محبت کر دے نیں تے اوتھوں دے گوردواریاں دی کِنی چنگی حالت اے۔ ایہہ ایس میرے بھرا سگو کولوں پچھو، جیہڑا ایتھے بیٹھا ہویا اے تے پاکستان دس دِن رہ کے آیا اے تے جس نے اپنا سفرنامہ دی لکھیا اے۔ ایہہ ایس گل دا بہترین ثبوت اے کہ پاکستان وِچ گوردواریاں دی دیکھ بھال ٹھیک ہو رہی اے"۔

ہتھ ہولا رکھو

روز بری ایونیو دے گوردوارے وِچ میرا ہفتے نوں لیکچر سی۔ دوجے دِن اِتوار نوں میرے دو لیکچر سن اگڑ پچھڑ۔ مَیں اِک گوردوارے وِچ لیکچر دا انداز بدل دِتا۔ سِٹّا ایہہ نکلیا پئی سَت اُٹھ بابے بڈھڑے جیہڑے پاکستان توں انڈیا لتے انڈیا توں انگلینڈ آئے ہوئے سن، میریاں گلاں سن کے تے پاکستان نوں یاد کر کے روندے رہے۔

باہر آئے تاں پروفیسر پریتم سنگھ تے کنول کہن لگے:

"گِل صاحب! ہتھ ہولا رکھو۔ سَت اُٹھ بابے رو رہے سن۔"

ایسے گوردوارے وِچ لوکاں اٹھ اٹھ کے میرے پَیراں وِچ پونڈ سُٹّے۔ سیکرٹری گوردوارہ سردار ترسیم سنگھ نے اوہ گن کے جد مینوں گھلّے تاں اوہ گیارہ سن۔

"گاون والیاں نوں تاں ویلاں مِلدیاں ویکھیاں نیں پر اج پہلی واری اک لیکچرار توں ویلاں مِلدیاں ویکھیاں نیں۔"

سردار بلبیر سنگھ کنول مینوں جپھی پا کے ہس کے بولیا:

"ایہہ سنگت دا مال اے، ایس نوں جیویں جی کرے خرچ کرو۔" مَیں پونڈ کنول نوں دیندیاں ہویاں آکھیا

"تساں سکھاں اُتے کئی کتاباں خریدیاں نیں۔ چلو کجھ تاں خرچا پورا ہویا، رکھو بوجھے وِچ۔"

پر مَیں نوٹ کنول نوں دے دِتے تاں جے مناسب طریقے نال خرچ کرے۔ اوس نے تن دِن بعد فیر مینوں دے دِتے۔

آخری لیکچر

آخری لیکچر میں ۷ مئی نوں ایسٹ لندن دے اوس گوردوارے

وچ دِتا جِتھے گوردیال سِنگھ رائے سیکرٹری اے۔ رائے بوہت
اِی وڈھیا تے بیبا بندہ اے۔ اوہ سنت آدمی اے۔ آواز
بوہت ای سوہنی۔ ہَولی ہَولی گل کردا اے تے لگدا اے
دلوں وِجھوں مخلص تے سچا آدمی۔ ایس گوردوارے وِچ مَیں
زور شور مکا کے ہَولی ہَولی ہس ہس کے گلاں کردا رہیا۔ ایتھے
وِی مَیں سگو دا حوالہ دِتا۔ سگو توں اڈ مَیں کنول دا ناں لیا تے
آکھیا کہ ایس قسم دے بندیاں نوں پاکستان بھیجو تے گوردواریاں
بارے رپورٹ منگواؤ۔ ربّ چاہے تسیں خوش ہووو گے کہ
پاکستان وِچ تہاڈے گوردواریاں دا کِنّا سنگھار کیتا جاندا اے۔
ایس آخری لیکچر وِچ مَیں پاکستان دِی پنجابی زبان تے ادب
دِی ترقی ول وڈھیرے دھیان دِتا۔ اِک اِک بندے دا ناں
لَے کے دسیا کہ اوہ ماں بولی دِی کیہ کیہ سیوا کر رہیا اے۔
ویسے تاں مَیں ہر لیکچر وِچ اوہناں رسالیاں تے اخباراں دا ناں
لے رہیا ساں، جیہڑے پنجابی زبان تے ادب دی کسے نہ کسے
حد تیک خدمت کردے نیں۔ پر ایس لیکچر وِچ اوہناں اداریاں
دا ذکر وی کیتا۔ جیہڑے پنجابی کتاباں چھاپدے نیں۔ مرکزی
سرکار تے صوبائی سرکار دیاں گرانٹاں دا وی ویروا کیتا۔ ایس آخری
لیکچر وِچ مَیں کوئی پندراں منٹ ایس موضوع نوں دِتے
منیر نیازی، فخر زماں، نجم حسین، سید سبط الحسن ضیغم، اقبال صلاح الدین
افضل حسن، آغا اشرف، شوکت، بسمل، منصور چوہدری، امجد بھٹی،
مشکور صابری شفقت تنویر مرزا، رؤف شیخ، سلیم کاشر، حنیف
چوہدری، ڈاکٹر جمال الدین، اختر کاشمیری، افضل پرویز، منشا یاد
ریاض مجید، عبدالغفور قریشی، سجاد حیدر، ڈاکٹر نذیر، عبدالغفور درشن

حفیظ تائب ، حاجی محمد شریف ، پروفیسر علی عباس جلال پوری ، استاد دامن ، اشفاق احمد ، بانو قدسیہ ، مشتاق کنول ، حسین شاد ، حسین شاہد مستنصر حسین تارڑ ، عین الحق فرید کوٹی تے کئی دوجے پاکستانی ادیباں ، شاعراں دا ناں لیا ۔

باہر نکلے تاں میرے تن پیارے (کنول ، سگو تے پریتم) بولے ایہہ لیکچر سب توں ودھیا سی ۔

"میں ایہو جیہے کئی لیکچر دے سکدا واں پر ہن تاں تہاڈے گوردوارے ای ٹک گئے نیں ۔ نالے مَیں ۷ ار مئی نوں واپس پاکستان جا رہیا واں ۔"

"اج ست اے تے باقی رہ گئے دس دِن ۔ تسیں ہن دس دِن ساڈے کول ای رہوو گے ۔" کنول بولیا اتے سگو پریتم نے " آہو" کہہ کے اوہدی تائید کیتی ۔

" مَیں تہاڈے کول ای آں ، پر مینوں پابند نہ کرو ۔ منیر نیازی نے تہاڈے لئی ای میرے حوالے نال شعر آکھیا اے : ؎

ہواواں وانگ مسافر نیں دلبراں دے دِل
ایہناں نوں اِکو جگہ دا عذاب رکیہہ دئیے

سگوّ نے سبھ توں ودھ تعریف کیتی تے میں نیازی صاحب دی کتاب " رستہ دسن والے تارے " اوس نوں دے دِتی ۔ ایہہ شعر ایسے کتاب وِچ آوندا سی

نائٹ سُوٹ

میں رات نوں شلوار قمیض پا کے سوندا واں ۔ ایہہ میرا نائٹ سوٹ اے ، پر کلدیپ تکھر نے مینوں اک نائٹ سوٹ دِتا ،

جیہڑا مَیں کِتے کجھ دِن بعد گوا دِتّا۔

اِک دِن مَیں گیانی جی دے گھر آیا تاں ویکھیا کہ بھین جی نے اپنے ہتھاں نال میری شلوار قمیض دھو کے تے استری کر کے میرے صندوق وِچ رکھی ہوئی سی۔

ایہہ اِک اچرج گل سی کیوں جو لندن وِچ تھاں تھاں تے مشیناں لگیاں ہویاں نیں۔ اوتھے نِکے مُڈھے دھون والے لیڑے لے جاندے نیں۔ مشین وِچ پیسے وِی پاوندے نیں تے کپڑے وِی۔ بٹن نپدے نیں تے ادھے پونے گھنٹے بعد لیڑے صاف ہو جاوندے نیں۔ پر بھین جی نے کمال کیتا سی۔ اپنے ہتھاں نال میرا نائٹ سوٹ دھوتا سی۔ میں شام نوں فردوس دل گیا تے اوس نوں آکھیا:

"فردوس! میری شلوار قمیض میلے ہو گئے نیں۔ دھو دے۔"

"ماموں! مَیں تاں کدے اعجاز دے کپڑے آپ نہیں دھوتے۔" اوہ بولی۔ اعجاز اوہدے گھر والے دا ناں اے۔

"اعجاز تاں تیرا گھر والا اے، میں تاں تیرا ماموں آں۔ نالے مسافر وِی آں، میرے کپڑے دھو دے۔" مَیں اوسنوں پھیر آکھیا۔

"میں بازاروں دھوا دیندی آں۔ آپ نہیں دھو سکدی۔ میرا جی نہیں کردا۔" اوہ بولی۔

"مشین دے دھوتے ہوئے کپڑے میں نہیں پا سکدا۔ ہتھاں دے دھوتے ہوئے کپڑے مینوں چنگے لگدے نیں۔" مَیں آکھیا۔

"پر میری مجبوری اے۔ میں کپڑے نہیں دھو سکدی۔" اوہ فیصلہ کن انداز وِچ بولی۔

”جے کوئی سوائی اپنے ہتھاں نال میرے کپڑے دھو دیوے تاں پھیر؟“

”لنڈن وِچ ایہہ کم اُکّا نہیں ہو سکدا۔“ اوہ بولی۔

”تے ہو جاوے تاں پھیر؟“

”ہو ای نہیں سکدا۔“

”ہوگیا، پھیر؟ گیانی جی دی سوائی نے جیہڑی میری بھین بنی ہوئی اے، میری شلوار قمیض دھو کے استری کر کے میرے صندوق وِچ رکھی ہوئی اے۔“

”ماموں ایہہ نہیں ہو سکدا۔“

”چَل کے ویکھ لے۔“

مَیں تے فردوس جاوید دی کار وِچ گیانی جی دے گھر گئے فردوس نے میرا صندوق ویکھیا۔ ہتھ دے دھوتے ہوئے کپڑے ویکھے تاں حیران رہ گئی۔

بھین جی نے سانوں گرما گرم جھگ والی کافی پیائی تے فردوس نوں آکھیا کسے دِن اوہ وقت کڈھ کے اپنے سارے ٹبّر سنے آوے تے روٹی کھاوے۔ فردوس نے حامی بھر لئی پر میرے ہوندیاں دعوت کھان نہ گئی۔

اَدھی رات دا سفر

مَیں تے گیانی کوئنٹری گئے۔ اوتھے جِن کول رات ساڈھے نوں وجے اپڑے۔ اوہ کِتے بھنگڑا پان پوان گیا ہویا سی۔ آیا تاں مِل کے خوش ہویا تے بولیا کہ بلبیر سنگھ کنول دی آیا ہویا اے۔ میں اوس نوں آکھیا کہ کنول نوں گرفتار کر کے فوراً لے آ۔

اوہ کار رئے کے گیا تے پھڑ لیا یا ۔ ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند نے چن نے کنول نوں خط لکھے سن، کہ سلیم خاں گمی لندن آیا ہویا اے۔ اوس نوں رل سکو تاں رلو ۔

اسیں رات اک وجے تیک گپاں لاوندے رہے ۔ ایہہ اتوار دی رات سی ۔ دوجے دن دس وجے میرا بی ۔ بی ۔ سی وِچ مشقی لیکچر سی ۔ مَیں گیانی نوں آکھیا چلئے، چن آون نہیں سی دیندا ۔ پر مَیں اوہدی گل نہ مَنّی ۔ گیانی جی دِی سونا چاہوندے سن ۔ کیوں جو اوہناں دو بوتلاں مارٹل وسکی پیتی ہوئی سی ۔ نیند اوہناں نوں گھٹاں بھنّ کے آ رہی سی ، پر مَیں سویرے دس وجے لیکچر دینا سی ، جیہڑا بوہت ضروری سی ۔ جے گیانی سوں جاندے تاں پھیر دوجے دِن اوہناں دس وجے سویر نوں بھلاں نہیں سی اٹھنا ۔ بہر حال اساں کونٹری توں لندن وَل کوچ کیتا دو ڈھائی سَو میل دا سفر ، وسکی دیاں دو بوتلاں ڈرائیور دے اندر ، گھٹا بھنّ کے آ رہی نیند ، حادثے دا زبردست خطرہ ۔ گیانی جی نوں اپنی جان ناں وں میری جان دا ودھیرے فکر ۔ گیانی جی نے گوراں نوں دھیا کے کار سٹارٹ کیتی ، تھوڑی دور جا کے بولے ۔" میرے نال گلاں کری چلو ۔ جو جی وِچ آوے بولو ، رُکو نہیں ، مینوں نیند نہ آون دیو ، مینوں نیند آ رہی اے ۔ کار سٹھ توں اسّی میل دی رفتار تے چلّے گی ۔ رَبّ راکھا اے ۔ کار دا کیسٹ ٹیپ ریکارڈر وی چلا دیو ۔ گیت تے گیت لائی چلو ۔ انگریزی اردو ، ہندی پنجابی ، سازینے ، بس کیسٹ ٹیپ ریکارڈر نوں چُپ نہ ہون دیو ۔ چپ ہوگیا تاں مَیں سوں گیا ۔ کار کسے کھمبے نال جا وَجے گی ۔"

"سلیم خاں رگتی دا اِک کار دے حادثے وِچ وفات ہوگیا کار ڈرائیور درشن سنگھ گیانی وِی نال اِی مارے گئے نیں۔ خبراں ٹک گئیاں"۔

مَیں آکھیا تے گیانی جی زور زور نال ہسّن لگ پئے۔

مَیں گیئر لا دِتے تے سکھاں، مسلماناں، یہودیاں، ہندوواں انگریزاں، دھوبیاں، میراثیاں تے عملیاں دے لطیفے سناون لگ پیا۔ گیانی جی نوں وی واہوا لطیفے آوندے ہیں۔ اوہ وی واری دین لگ پئے۔

ادھا سفر کٹ کے اوہناں پگڑی اتار دِتی۔ کجھ دور جا کے اِک پٹرول پمپ تے گڈی کھلیاری تے مارٹل وہسکی دی بوتل کھول کڈھ کے نیٹ ای (پانی ملائے بغیر) غٹا غٹ پین لگ پئے۔

"گیانی جی ایہہ کیہ؟ کار دی بجائے آپ پٹرول پین لگ پئے او"۔ مَیں آکھیا۔

"نیندر آون لگ پئی سی ہن نہیں آوے گی"۔ اوہ مچھاں تے ہتھ پھیر کے ڈکار ماردے ہوئے بولے۔

"کار نوں پٹرول نہیں چاہیدا؟"

"یوہت اے فکر نہ کرو"۔

کار پھر سٹارٹ ہوئی تے اسی دی رفتار اُتّے چلّن لگ پئی۔ گیانی ہوراں کوٹ وی لاہ دِتّا۔

گانے چل رہے سن، لطیفے ہو رہے سن تے کار دوڑ رہی سی۔ گیانی جی دا آخری لطیفہ ایہہ سی:

"اِک گیانی اِک گوردوارے وِچ پہلی وار آیا تے پنج منٹ تیک پیاری سادھ سنگت جی نوں رٹے رٹائے، فقرے

سناوندا رہیا نے پھیر بولیا:——————

"سِکھّی بارے میںنوں بوہتا پتہ نہیں، مَیں تہاڈی سیوا لئی حاضر ہو گیا واں۔"

اِک جٹ اٹھیا تے زور نال بولیا "اینویں ساڈا وقت ضائع کیتا اے۔ تینوں نہیں پتہ تاں تھلّے اُترّ، اوس نوں بھیج جیہنوں پتہ اے۔"

اِک مرحلے نے میںنوں لگا کہ گیانی جی سوں گئے نیں تے کار چل رہی اے۔ اوہ میرے لطیفے دا ہنگھورا نہیں سی بھر رہے۔ میری تاں جان گئی۔ پر اوہ سُتے نہیں سن۔ اوہناں دیاں اکھاں دوروں آوندی نمّی لو اُتنے لگیاں ہویاں سن تے اوہ پچھان رہے سن کہ آون والا ٹرک اے یا کار اے۔ سویر نوں اسیں پونے چار وجے لندن پہنچ گئے۔ گیانی اِک بہادر تے سُورما آدمی اے۔ اوس نے میرا کہیا من کے اپنی تے میری جان خطرے وِچ پائی تے پھیر دلیری نال خطرے وِچوں نکل کے باہر آ کھلوتا۔ انج ای اوس نے جالندھر دے اِک خونخوار ڈاکو نال متھّا لا کے خطرہ مُل لیا سی تے پھیر اوس ڈکیت نوں نتھّ پا دِتّی سی۔ خطرہ اوس نوں ایس پاروں لینا پیا کہ اوہ پنڈ دا نمبردار سی تے ڈکیت اودھرے علاقے دا ڈکیت سی۔ چاچا شفیا اجے وی اوس نوں نمبردار اِی آکھدا اے۔

لندن وِچ گیانی جدوں غصّے وِچ آوندا سی تاں اپنے مخالفاں نوں کہندا ہوندا سی کہ مَیں ڈُگیناں نوں ٹھیک کر سکدا واں تاں تہانوں وی سدھیاں کر سکدا واں۔ پنجاب دے جٹ دا ایہہ ٹھیٹھ انداز لندن وِچ میںنوں بڑا چنگا لگدا سی۔

گھمسان

میرا کم بوہت ودھ گیا سی۔ میں اپنے مسلمان دوستاں تے رشتے داراں نوں وی مجبوراً مل رہیا ساں۔ سِکھ کاراں لے کے میرے مگر پیئے ہوئے سن۔ بی۔ بی۔ سی وِچ جارج میری نیں گرون توڑ، منکا توڑ، لک توڑ، گِٹا توڑ۔ کارروائی شروع کیتی ہوئی سی۔ کم بہوں ودھ گیا سی۔ اِک دِن میں حساب لایا کہ مَیں ۲۴ دناں اُلئی ٹریننگ پلان تیار کرنی سی۔ ۷۵ منٹ دا لیکچر دینا سی۔ ۶۰ منٹ دِی گرنتھ حساب نے ڈاکومنٹری تیار کرنی سی۔ لندن وِچ ٹیپ ریکارڈر لے کے پنج بندیاں دا اِنٹرویو کرنا سی، جیہناں وچوں اِک ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل سن جیہڑے پنجابی دے بڑے وڈے ریسرچ سکالر نیں تے چار پنج وار پاکستان آچکے نیں۔ اوہ خواجہ فرید تے ڈاکٹریٹ کرچکے نیں۔ اوہ بوہت رُجھیویاں والے بندے نیں تے ہفتے وِچ صرف دو وار لندن یونیورسٹی آوندے نیں۔ ایہدے توں وکھ جارج ساڈے اندرلے باہرلے دورے وِی کروا رہیا سی۔ لیکچر لئی انگریزی وِچ مضمون وِی لکھنا تے تن ہینڈ آوٹ وِی تیار کرنے سن۔ دو فلپ چارٹ وِی بنانے سن۔ ریکارڈنگ توں اڈ ایڈیٹنگ وِی کرنی سی، سبھے کھیتے، اگے تِچھے، اُپر تھلے دعوتاں وِی آ رہیاں سن، جتھے روٹی پندراں منٹ وِچ مک جاندی سی تے گلاں پنج پنج گھنٹے نہیں سن مکدیاں انگریزی وِچ ادھے گھنٹے دا ڈرامہ وی لکھنا سی سرناناں "چوراں دا سکول"۔

میری نیندر اٹھ گھنٹے توں چار گھنٹے رہ گئی سی تے مَیں لِساں

وِچ ، ٹرین وِچ تے پیدل گلاں باتاں کردا ساں یا پھیر کتاباں پڑھدا ساں یا سوندا ساں ۔

ایہہ گھمسان دا بدسی تے پھیر مَیں کمانڈو بن گیا ۔ مَیں اپنا بیگ چکدا ساں تے چپ کر کے کسے گھر جا وڑدا ساں تے اوہناں نوں آکھدا ساں میں سبق تیار کرنا اے ، مینوں گرما گرم بلیک کافی پلاؤ ۔ مینوں روٹی دی لوڑ نہیں ۔

اک دن مینوں فردوس نے نوں فون کر کے لبھا ۔ سنتوکھ سنگھ سنتوکھ نے اک دن مینوں سگو دی دکان تے پھڑ لیا ۔ اوہ گیاراں باراں ٹیلی فون کر کے میرے کول اپڑیا سی ۔ پھیر اوہ فون اُتے غصے نال بولیا :

"تھاں توں تساں ہلنا نہیں ، میں سَو میل گھنٹے دی رفتار نال ترسیم نیگری دی کار اُتے آ رہیا واں ۔"

اوہ مینتھوں تیہہ (۳۰) میل دور سی ، ادھے گھنٹے وِچ لندن دی ٹریفک نوں چیر پاڑ کے اوہ تے ترسیم میرے کول اپڑے تے مینوں اغوا کر کے ساؤتھ ہال لے گئے ۔ اوسے ویلے جاوید خالدی ، اکرم ، بخش لائل پوری تے اکرم صاحب وی مینوں ٹول رہے سن ، جیہناں دے قابو مَیں وارو وار بعد وِچ آیا ۔

صدارت

ایہناں دناں وِچ پریتم سدھو دے گھر انجمن ترقی پسند مصنفین (لندن) دا سالانہ اکٹھ ہویا ، جیہدے وِچ نویں عہدے دار چُنے گئے ۔ میں ایس دی صدارت کیتی ۔

مشاعرہ

لندن توں تیہہ چالی میل دور ریڈنگ وچ پنجابی مشاعرہ ہویا۔ جس دا صدر میں ساں۔ ایتھے مینوں مشہور سفری کہانی کار حسین شاہ ملیا۔ ایس مشاعرے وِچ سکھ سوانیاں نے وی اپنا کلام سنایا مشتاق سنگھ نے ایتھے تِن غزلاں ترنّم نال سنائیاں تے مشاعرہ لٹ لیا۔

جد میری واری آئی تاں مَیں آکھیا کہ مَیں شاعر نہیں۔ پھیر پنجابی دے لوک گیت سنا کے سجناں متراں تے سوانیاں نوں پرچایا۔

لندن واپس آون لگے تاں سنتوکھ سنگھ سنتوکھ مینوں اپنے گھر لے جان لئی کھہڑے پے گیا۔ پر میں نہ گیا۔ اوہ ایس گل توں میرے نال رس گیا تے پھیر دو تن دِن بعد آپ اِی من گیا۔

کرایہ میرے ذمے

سنتوکھ نوں بڑا چاء سی کہ میں اوہدے گھر رہواں، پر اوہ لندن توں دور سی۔ مَیں اوس نوں دسیا کہ اوہدا گھر لندن توں دور اے۔ اوہ بولیا "کار تے بی۔ بی۔ سی پہنچا دیاں گا۔ ٹرین دا کرایہ دیاں گا۔ سفر خرچ دیاں گا، توں میرے کول آکے دو تن دِن رہ۔"

مَیں نہ منّیا، اوہنے میرے اِک دوست پروفیسر جگتار سنگھ نوں ہوشیار پور خط لکھیا پئی اوہ سفارش کرے۔ اوہناں دِناں وِچ مَیں جگتار نال وی ناراض ساں۔ اوہنے اِک خط وِچ مینوں

نرموہی (غیر محبتی) انسان آکھیا سی۔ مَیں اوہدی گل وی نہ منی۔

سوفی صد

آون لگیاں مَیں اوہناں سکھ سجناں نوں نمبر دتے، جیہناں کول میں رہیا ساں تے اوہناں میری ٹہل سیوا کیتی سی۔ مَیں سَو وِچوں ۹۸ نمبر گیانی نوں دِتّے، ۹۹ نمبر مشتاق سنگھ نوں دِتّے تے سَو وِچوں سَو نمبر مَیں سنتوکھ سنگھ سنتوکھ نوں دِتّے۔ ایہہ وکھ گل اے میں اوہدے گھر اک دن وی نہ رہیا۔ بس اِک وار اوہدے نیاتیاں نوں پیار دین گیا ساں تے بھرجائی نوں سلام کرن۔ سنتوکھ نے میرے نال سبھ توں ودھ پیار کیتا۔ اوہ رتیہہ رتیہہ گھنٹے میرے کہن اتے مینوں اڈیکدا رہیا تے بے ہوشی دے عالم وِچ مینوں کہندا رہیا۔ "گمّی ٹیگڑا رہویں، میں تیرے نال آں" ایہدا ذکر مناسب تھاں اُتے آوے گا۔

وڈھیا ٹھاہر

سبھ توں الگ تھلگ تے وڈھیا ٹھاہر میں لبھ لئی۔ ایہہ خالصتان توں اڈ پیری ویل وِچ ڈاکٹر سید مجیب ایمان دا گھر سی۔ ڈاکٹر دو ڈھائی سال ریڈیو پاکستان، راولپنڈی وِچ میرا ساتھی سی۔ پھیر اوہ اج توں چوداں پندراں سال پہلاں لندن آگیا تے محنت تے ہمت نال واہوا سوکھا ہوگیا۔ اوس نے میرے لئی اپنے دفتروں چھٹی لے لئی تے گھر بہہ گیا۔ اوہدے کول لمّی شاندار کار سی، تے اوہ ہر ویلے پٹرول نال بھری رہندی سی۔ اوہدی بیگم چینی نسل دی گوری اے۔ گھر وِچ ہور کوئی جی نہیں۔ میرا کمرہ

اکلوانجا سی تے اوہدے وِچ نکّی منجی سی ، اک پاسے غسلخانہ تے دوجے پاسے کچن ۔ میرا جد جی کردا نہا لیندا ، جد جی کردا چاء یا کافی تیار کر کے پی لیندا ۔ ڈاکٹر دا نمبر صرف فردوس تے گیانی کول سی ۔ کسے ہور کول نہیں سی ، ریلوے سٹیشن لاگے سی ۔ میں ٹرین تے بہہ کے سِدھا سنٹرل لندن پہنچ جاندا ساں تے اوتھوں ڈاکٹر کول آ جاندا ساں ۔ صرف ادھا گھنٹہ لگدا سی ۔ لبّاں دِی بک بک نہیں سی ۔ ڈاکٹر کول مَیں خوب جم کے کم کیتا تے تن ادبی مضمون وِی لکھے ۔ اک شِو دی شاعری بارے دوجا الطہر راز دی شاعری بارے تے تیجا ڈاکٹر ایمان دی شاعری بارے ۔ بی ۔ بی ۔ سی دا وی چوکھا سارا کم ایتھے ویلے ہِر مکایا ۔

۲۹ ر اپریل

مینوں ۲۰ ر اپریل نوں مشتاق سنگھ نے دسیا کہ ۲۹ ۳۰ اپریل نوں انجمن ترقی پسند مصنفین دیو کے) دا سالانہ اکٹھ ہو رہیا اے ، ایہدے وِچ مقالے پڑھے جان گے ، تقریراں ہون گیاں مشاعرہ ہووے گا تے ناٹک کھیڈیا جاوے گا ۔ ہو سکدا اے ، تہانوں وی کجھ پڑھنا پوے ۔

" جے کجھ میتھوں پڑھاونا اے ، مینوں دس دیو ۔ اج کل مَیں گوڈے گوڈے کم وِچ پھسیا ہویا آں "

مشتاق نے وعدہ کیتا اوہ رنجیت دھیر کولوں پتہ کرے گا ۔ اوہ انجمن دا سیکرٹری سی ۔ مشتاق شاید بھل گیا ۔ مینوں کوئی پتہ نہ چلیا ۔ مینوں اک دن سنتوکھ نے فون کیتا ، مَیں اوس کولوں پتہ کیتا اوس نوں وِی کوئی پتہ نہیں سی ۔ اوہنے مینوں رنجیت دھیر دا

فون نمبر دِتا۔ مَیں اوہناں دناں وِچ ڈاکٹر ایمان کول ساں تے میرا سکھ لکھیاراں نال رابطہ نہیں سی۔

۲۸ر اپریل نوں مَیں دِھیر نوں فون کیتا:

"تسیں پاکستان وِچ کیہ کیہ لکھدے او؟" اوہ بولیا۔ اوس تیک میرا ناں اپڑ گیا سی۔ شاید مشتاق نے گل اپڑا دِتی سی۔

"مَیں کیہہ لکھنا ایں۔ باراں دوستاں دے خطاں دے جواب لکھدا واں۔"

"تہانوں کل کتھے کار بھیجاں؟" دِھیر بولیا۔

"میرے کول کار ہیگے وے۔ ایہہ دسّو میری لوڑ اے تے کتھے پہنچاں؟"

"مَیں تہانوں کل نوں وجے فون کراں گا۔ ٹھیک اے۔"

اوہ بولیا۔

"ٹھیک اے" مَیں آکھیا تے فون رکھ دِتّا۔

دوجے دن دس وجے تیک فون نہ آیا۔ مَیں دِھیر نوں فون کیتا۔

"مَیں تہانوں فون کرن والا ساں، تساں کر دِتا۔" اوہ بولیا۔

"کوئی گل نہیں۔ فون مَیں کیتا یا تساں کیہ فرق پیندا اے۔"

مَیں آکھیا "تسیں کیہ لکھدے او؟" اوس نے پھیر پچھیا۔

"میری تہاڈے نال گل کرنی فضول اے۔ جد تہانوں پتہ ای نہیں کیہ لکھدا آں یا کیہ نہیں لکھدا تاں پھیر گل بے معنی اے۔" مَیں بولیا۔

"مینوں واقعی نہیں پتہ تسیں کیہ لکھدے او۔" دھیر نے دسیا۔

"مَیں اک ناول لکھیا اے تے پنجاہ سٹھ کہانیاں۔ کہانیاں دا اک سنگریہہ (مجموعہ) چھپ چکا اے۔ ہیں لیکھ (مضمون) وی لکھ لیندا واں۔"

"ٹھیک اے تسیں اج دو وجے لنکاں سٹ روڈ تے جیہڑا چرچ اے، اوہدے ہال وِچ آ جاؤ تے سانوں پاکستانی پنجاب وِچ ساہتک جھکا بارے دسو۔ دس پندراں منٹ۔"
اوس نے فیصلہ کن انداز وِچ کہیا۔
"ٹھیک اے" مَیں فون رکھ دِتا۔

انگریز نائی

مَیں تے ڈاکٹر ایمان کار نے کے ساؤتھ ہال اپڑ گئے۔ اجے کافی وقت سی۔ مَیں ڈاکٹر نوں آکھیا کہ اوہ مینوں کسے انگریز نائی کول چھڈ کے چلا جاوے۔ مَیں کل شام نوں آ جاواں گا۔

"رات کتھے رہوو گے؟" ڈاکٹر نے پچھیا۔

"پتہ نہیں، کِتے رہ لواں گا۔"

اوہ مینوں ساؤتھ ہال دے بازار براڈ وے دے اِک انگریز نائی کول چھڈ کے چلا گیا۔ پندراں منٹ بعد ڈاکٹر پھیر آیا، اندر تکیا، مینوں ویکھیا، ہسیا تے چلا گیا۔ مَیں پندراں روپے دے کے حجامت بنوائی، بڑا مزہ آیا۔ نائی لاہور دا ہووے یا لندن دا دونویں اِکو جیہے ہوندے نیں۔ دونویں حجامت کرن دے نال نال گلاں وی بوہت کر دے نیں۔ اوہ میرے دھون توں وال انج صاف کیتے جیویں مکھن چوں وال کڈھدے نیں۔ مینوں بالکل وال نہ چبھیا نہ رڑک پئی۔

کُرسیاں میزاں

اِک دجے مَیں لِنکا سٹروڈ دے چرچ ہال گیا۔ اوتھے نہ بندہ سی نہ بندے دی ذات۔ مَیں پلٹیا تے مینوں گورنام سنگھ اوساں مِل پیا۔ اوہ کار وِچ بیٹھا سی تے لاؤڈ سپیکر ورگے سندر لے کے آیا سی۔ اسیں دونویں کجھ دیر کار وِچ بیٹھے۔ مَیں اوس نوں آکھیا چل، چل کے چاء پیوئیے۔ اوہنے دسیا کہ اوہ کسے ہور بھسوڑی وِچ اے۔ اصل وِچ اوہ مشہور انڈین آرٹسٹ کے۔ دیپ تے اوہدی تینویں دا فنکشن کروا رہیا سی تے پبلسٹی وِچ رجھا ہویا سی۔ انجمن ترقی پسند مصنفین (یوکے) نے اوس نوں ترلا ماریا سی پئی ہال دا ساؤنڈ سسٹم ٹھیک کر جاوے۔

مَیں چاء پین چلا گیا تے اوہ کار لے کے اک پاسے تُرگیا جان توں پہلاں اوہنے مینوں آکھیا کہ وھیر وغیرہ مِلن تاں کہنا گھبراون نہ، مَیں آیا۔

ڈوڈھ وجے میں چاء پی کے آیا تاں دو تِن بندے ہال وِچ کرسیاں رکھ رہے سن تے اوساں وی اپنے سندر ٹھیک کر رہیا سی۔ مَیں وی اوہناں وِچ رل کے کرسیاں لوائیاں۔ جد اوہناں نوں پتہ لگا تاں اوہناں مینوں روک دِتا پر مَیں پنجاہ توں ودھ کرسیاں رکھ چکا ساں۔

رنجیت وھیر، ترسیم نیلگری، ساقی لدھیانوی، شیر جنگ جانگلی، اوتار تے دو جے وی آگئے۔ مشتاق تے سنتوکھ نظر نہ آئے۔ پھیر اوہ وی آگئے۔ ترسیم نے مینوں سگرٹ پلائے

تے اپنے ناٹک "لمی سڑک لاہور دی" دا سارا پلاٹ سنایا۔
ایہہ ناٹک انڈیا وِچ کئی وار ببسٹیج ہو چکا اے۔ ایس دا پلاٹ مَیں اوس جٹ وانگ سناوندا واں جس نے ہیر وارث شاہ دا پلاٹ سنایا سی۔ آکھے:
اِک جٹ منڈا جٹ مٹیار نوں کڈھ کے لے گیا "لمی سڑک لاہور دی" وِچ مغل سمے اک پٹھان صوبیدار باہمنی نوں کڈھ کے لے جاندا اے تے اوہدا کجھ نہیں وگڑدا (صوبیدار دا)
پھیر لوکاں نال ہال بھر گیا۔ بندے بڈھیاں، بچے نویں نویں کپڑے پا کے آئے سن۔ مشتاق سنگھ دے دو بچے جوتی تے بھارتی وی پھر رہے سن۔ بھابی وی فرسٹ کلاس ساڑھی پا کے آئی ہوئی سی۔ سنتوکھ نے میںوں کول بٹھا لیا تے اسیں گیاں لاوندے رہے۔ پھیر دھیر سٹیج تے آیا۔ مسز گل پردھان بنی تے صادق سٹیج سیکرٹری۔

تِن دھاکے

میںوں بلایا گیا، مَیں پندراں منٹ پاکستان وِچ "پنجابی ادب دے جھکا" بارے گل بات کیتی۔ مَیں تن دھاکے بنائے۔ ۱۹۴۷ء توں ۱۹۵۷ء تک، ۱۹۵۷ء توں ۱۹۶۷ء تیک تے ۱۹۶۷ء توں ۱۹۷۷ء تیک۔ پہلے دھاکے دے شاعر احمد راہی۔ امرتا پریتم تے شریف کنجاہی۔ دوجے دھاکے دا شاعر منیر نیازی تے تیجے دھاکے دا شاعر وی منیر نیازی۔ کھلی نظم وِچ نجم حسین سید تے فخر زماں۔ نجم بارے میں ایہہ وی دسیا کہ اوہ شاعر نہیں تمثیل نگار یعنی ناٹک کار اے۔

اوہدی ہر نظم ڈرامہ اے۔ اوس نوں شاعر کہنا ودھیکی اے۔
اوہ شاعری نوں ڈرامے لئی ورتدا اے۔ اوہ ساڈا ہومر اے
اوہدی دوجی حیثیت اک عظیم تریں آلوچک (تنقید نگار) وی اے
سمکالی کھوجیاں تے پڑچولیاں وِچ میں سبط الحسن ضیغم، شریف
کنجاہی، عین الحق فرید کوٹی، پروفیسر علی عباس جلالپوری،
تے اقبال صلاح الدین دا ناں لیا۔ میں شاعری، ناول، افسانے
تے تنقید دے جھکاواں بارے وی دسیا۔

ولایتی ادب دے جھکا

میرے پچھوں ترسیم نیلگری نے اپنا مقالہ پڑھیا۔ ولایتی ساہت
دے جھکا۔ ایہدے وِچ اوس نے اپنے پکھ دے سارے
ادیب تے شاعر لئے تے اوہناں دیاں لکھتاں دا ویروا کیتا۔ اوہدا
ویروا بڑا بے رحم سی۔ صرف شیر جنگ جانگلی، اوتار تے ساتھی
لدھیانوی بچے۔ باقی پنجھی تیہہ بندے اوس نے پنج کے
رکھ دتے۔

اوہ لوک مقالے تے بولن آئے جیہناں دیاں لکھتاں دا
ویروا ہویا سی، اوہناں ترسیم نوں پنج سٹیا۔ مشتاق نے سنتوکھ
نے وی غصہ لاہیا۔ سورن چندن نے دو باجری گل کیتی، کجھ
حق وِچ کجھ خلاف، شیر جنگ جانگلی نے اوتار نے ترسیم نوں سلاہیا۔
اُنی وِیہہ بندیاں نے ترسیم دا برا حال کیتا۔

دو لطیفے

چھیکڑ وِچ وِھیر نے مینوں بلایا پئی میں اپنے وچار پرگٹ کراں۔

مَیں گل چھوہی ——————
سجنو تے مترو، بیبیو تے بھینو، پہلاں ور گے بالو کہہ کے اِک لطیفہ سنایا:
"اِک میراثی منگ پنگ کے نِھکا مُٹّا گھر آیا۔ اگے پیر انواری پلنگ اُتے ملتانی کھیس وچھا کے لمّا پیا ہویا سی، تے میراثی دی تیویں، دِھی تے پُتّر اوس نوں گھُٹ رہے سن۔ دھی بولی "ابّا جی! پیر ہوری تھکّے ہوئے نیں، تسیں وی آ کے ایہناں نوں گھٹو"۔
میراثی بولیا: دھیئے! تسیں گھٹو، میرے لئی پیر دیاں رگاں رہن دیو"۔
میں آکھیا "تساں ترسیم نوں ڈاڈھا گُٹ لیا اے، میرے لئی رگاں رہن دِتیاں نیں"۔
ہال وچ اتریا ہویا غصّہ تے خوف ہاسے وِچ بدل گیا تے لوکاں تاڑیاں ماریاں۔ دوجا لطیفہ مَیں ایہہ سنایا:
دسوعہ سنگھ دا یار بنتا سنگھ اکلّا وساکھی ویکھن چلا گیا۔ دسوعہ حویلی دِی کندھ اُتے بہہ کے اوس نال اڈیکدا رہیا کہ بنتا سنگھ آوے تاں وساکھی تے جائیے۔ کیوں جو اوہ ہمیش اکٹھے ای وساکھی تے جاندے سن، پر بنتا نہ آیا تے جے آیا تاں ترکالاں ویلے، وساکھی ویکھ کے آیا۔
"چنگا یار ایں سارا دِن اڈیکدا رہیا واں۔ توں آیا اِی نہیں۔ اِکلّا وساکھی ویکھن چلا گیا سیں"۔ دسوعہ سنگھ غصّے وِچ بولیا۔
"معبتھوں ہو گئی غلطی"، دسوعہ سیانا ہے۔ مینوں کر دے ماپھ

(معاف) اگے توں انج نہیں ہووے گا" بنتا سیانہہ بولیا۔
"تینوں کیتا ماپھ بنتا سیانہہ، پر ایہہ دس وساکھی وِچ کِنّے کُو لوک آئے ہوئے سن؟" وسوعہ سنگھ نے پچھیا۔
"میرے خیال موجب وساکھی وِچ یا تاں آئے ہوئے سن، پنجھی ہزار بندے،" بنتا سیانہہ نے ٹیوا لایا "تے یا آئے سن ست آدمی۔"
مَیں آکھیا "ترسیم نے وی اپنے مضمون وِچ اجیہے ٹیوے لائے نیں۔"
لوکاں دا ہاسا پھیر چھُٹ پیا تے ہال وِچ تاڑیاں گونجن لگ پیاں ترسیم آپ وی ہس رہیا سی۔

ظلم

ہاسا تے تاڑیاں رکیاں تاں مَیں آکھیا ترسیم اپنے ناٹک، "ٹھنڈی سڑک لاہور دِی" وِچ مغل سمے دے پٹھان صوبیدار دے ظلم دے خلاف تاں آواز چکدا اے پر آپ کیڈا وڈا ظلم کردا اے کہ سارے ولایت دے ادبی رجحانات دا ویروا کردیاں ہویاں درشن سنگھ گیانی، پریتم سنگھ سدھو، شوچرن گل، کلدیپ تکھر تے گرمیت سندھو نوں اکا ای بلیک آؤٹ کر جاندا اے۔ میں ایہناں دیاں چیزاں پڑھیاں سنیاں نیں تے مینوں چنگیاں لگیاں نیں۔ پھیر اوہ چھپدے وی نیں۔ انج کیوں ہویا؟ میری جاچے ایہہ ایس پاروں ہویا کہ ترسیم نیلگری آلوچک (تنقید نگار) نہیں، تخلیقی فنکار اے تے تخلیقی فنکار کدے چنگا آلوچک نہیں ہویا۔

ہال وچ میری تائید وچ کئی آوازاں اُٹھیاں ۔ مَیں جاری سان تے چِٹاں اون لگ پئیاں، بس کرو، وقت تھوڑا اے ۔ مَیں پندراں منٹ بول کے تھلّے آگیا۔

ساری انجمن ناراض ہو گئی

جلسہ مُکّا تاں مَیں باہر آگیا تے سدّھا شوچرن گل دے گھر گیا، جیہڑا لاگے سی ۔ اوہ گھر مِل گیا ۔ اوہنے مینوں جلسے بارے پچھیا ۔ مَیں اوس نوں کجھ نہ دسیا ۔ صِرف ایناں کہیا کہ رات نوں مشاعرہ اے تے مینوں وی بلایا اے ۔

لندن وچ دو انجمناں نیں، جیہڑیاں سوکناں وانگ لڑدیاں رہندیاں نیں ۔ اِک انجمن ترقی پسند مصنفین یو کے اے تے دوجی لندن ۔ یو کے والے سارے دے سارے ای کمیونسٹ نیں ۔ لندن والے رلے مِلے نیں ۔ کمیونزم نوں وی مونہہ مار لیندے نیں، تے پنتھ نال وی یاری پالیندے نیں ۔ پکّے مارکس وادی نیں ۔
یو کے والیاں دا آگو رنجیت دھیر اِک مندو منڈا اے، جس نے ایم ۔ اے کیتا ہویا اے تے اِک سکول وِچ حساب تے سوشل سائنس دا استاد اے ۔ لندن والی انجمن دا لیڈر درشن سنگھ گیانی اے، جیہڑا جالندھر دا جٹ اے ۔ گیانی پاس اے، ٹیچر وی رہ چکا اے ۔ ڈرامے لکھدا، بولدا تے پڑھدا اے، کہانیاں وی مونہہ دا سواد بدلن لئی لکھ لیندا اے ۔ بڑا وڈا منتظم اے انڈین ورکرز ایسوسی ایشن دا صدر رہ چکا اے ۔
دوناں انجمناں دا اِٹ کُتے دا وَیر اے ۔ اِک دُوجے نوں گالیاں وی دِندیاں جاندیاں نیں تے اخباراں وچ مضمون وی

لکھے جاندے نیں۔ گالی دین وچ کمیونسٹ ودھیرے تر کھے نیں سگوں ہتھ چھٹ نیں۔

اصل وچ قصہ ادب دا نہیں۔ لندن وچ وی کجھ ہندو لیڈر سکھاں تے بنگڑی پاؤنا چاہوندے نیں۔ سکھ گنتی وچ وَدھ نیں، پھیر طبعاً مُونہہ زور وی نیں۔ ہندو چاہوندے نیں کہ بگھیاڑ نوں گکڑی والی ٹوکری تھلے قابو کر لیئے۔ اوہ قابو نہیں آوندے تے قابو آون وی کیوں؟ اوہ محنت مزدوری کر کے پونڈ کماوندے نیں تے من مرضی نال خرچ کردے نیں۔

مَیں حقّی سچّی گل کر کے ساری انجمن نوں ناراض کر لیا سی پَر مشتاق سنگھ تے سنتوکھ سنگھ میرے زبردست حامی سن۔ دِھیر وغیرہ نے فیصلہ کیتا ہویا سی کہ رات دے مشاعرے دا صدر مَیں ہوواں۔ میری تقریر دِلپذیر سن کے اوہناں ارادہ بدل لیا تے اک بڈھے کامریڈ جوہر نوں پردھان بنا لیا۔ مینوں صدارت دا نہ شوق سی نہ چِت چیتا۔ مَیں تاں اینویں وساکھی ویکھن آیا ہویا ساں۔ جد مَیں اِک نظم گھڑ کے چرچ ہال کول اپڑیا تاں شیر جنگ جانگلی (دوجا ہندو) مینوں مِل پیا۔

"گِل صاحب! تساں ساڈے مخالفاں دا جلسے وِچ بار بار ناں لے کے سانوں بوہت شرمندہ کیتا اے"

"ہوو شرمندے، گِل تہاڈی بکواس ادبی سیاست تے لعنت بھیجدا اے۔ اوہ عالم آدمی اے تے اوس نے مقالے اُتے عالمانہ گل کیتی اے۔ ہوندے رہو شرمندے" میرے بولن توں پہلاں مشتاق سنگھ ایم۔ اے غصّے وچ بول پیا۔

"تَینوں اینا اوکھا ایں تاں انجمن چھڈ دے"

شیر جنگ جانگلی نے مشتاق نوں للکاریا۔
"چھڈ دیاں گا۔ سگوں طلاق دے دیاں گا"۔ مشتاق بولیا۔
مَیں دوناں نوں لڑدیاں چھڈ کے پھیر شوچرن گل کول آگیا،
جتھے اوہ تے اوہدا مسیر وارد پی پی کے اکٹھے ہوئے پئے سن۔
مینوں ویکھ کے اوہ اٹھے تے وارو وار جپھی پا کے پھیر بہہ گئے۔
"سانوں لطیفے سُناؤ"۔ مسیر بولیا۔
"مَیں اج خاص طور تے لطیفے سنن آیا واں، پر پہلاں مَیں سناواں گا"۔ ایہدے بعد اوہنے لطیفہ سنایا، جیہڑا لطیفہ گھٹ تے کہانی بوہتی سی۔ کرپان چوری ہون دا لطیفہ۔
اوس رات اساں تناں نے اک دوجے نوں لطیفے سنائے تے ہس ہس کے دوہرے ہو گئے۔

تعارف

دوجے وھڑے نال میرا تعارف ہو گیا سی، پر اوکھا جیہا۔ اوہناں نوں سمجھ نہیں سی آئی پئی ایہہ بندہ ٹھگ اے یا فراڈ اے۔ مخلص اے یا پبلک ریلیشنگ کر رہیا اے۔ وڈا لکھیار اے یا اینویں "اسبگول تے کجھ نہ پھول" اے۔ مینوں ایہناں گلاں دا بعد وچ اوہناں کولوں ای پتہ لگا۔ بہر حال وھیر تے ساتھی پچھیاں وٹ رہے سن اتے سنتوکھ تے مشتاق میرا کجھ پور رہے سن مینوں ایہناں وی سوچنی نال دلچسپی کوئی نہیں سی۔ آپاں سِدھ پدھریاں گلاں کیتیاں سن، جیہناں وچ انصاف لبھدا سی۔ کسے نوں خوش کرناں یا ناراض کرنا اپنا مدعا نہیں سی۔ بہر حال تعارف ڈاڈھا کوڑا ہویا سی۔ مزے دی گل ایہہ سی کہ اوہناں وچوں

سوائے شیر جنگ جانگلی دے کسے نے میری کوئی چیز نہیں سی پڑھی۔ سنتوکھ تے مشتاق بہرحال میتوں تھوڑا بوہت جاندے سن

دُوجا اکٹھ

۳۰ر اپریل دے اکٹھ وِچ نہ میتوں کسے بلایا تے نہ مَیں گیا وِھیر وغیرہ نوں لوڑ نہیں سی۔ مینوں وِی لوڑ نہیں سی۔ مَیں فردوس اکرم تے پریتم سدھو دے گھر پھِر تُر کے شام نوں ڈاکٹر ایمان کول چلا گیا۔

لیکچر

۱۲ر مئی نوں گورو گرنتھ صاحب دے حوالے نال ڈاکومنٹری پروگرام تے سٹھ منٹ لیکچر دِتا۔ ایہہ بی۔بی۔سی وِچ ساڈی کلاس دا آخری لیکچر سی۔

شگفتہ دا خط

برٹش کونسل وِچ تِن چار مہینے دا اک ٹریننگ کورس نکلیا سی۔ میرا ارادہ سی اوہدے وِچ شامل ہو جاواں۔ مَیں اِک درخواست رکھی پر شگفتہ دا خط آگیا پئی: "ابا! انج لگدا اے جیویں ولایت گئے تِن سال ہو گئے نیں۔" مَیں درخواست پاڑ کے سٹ دِتی۔ وِھی رانی دا خط نہ آوندا تاں مَیں تِن مہینے ہور لندن ٹِک جاناں سی۔

بخش لائل پوری دی دعوت

بخش لائلپوری دی دعوت وِچ حکیم غلام نبی امرتسری، سلیم،

محمد اکرم ، مجاہد حسین نقوی ، غلام علی بلبل ، سوہن راہی تے ہور پنجابی دے شاعر اکٹھے ہوئے ۔ کھانا بے حد مزیدار سی ۔ شعرو شاعری دی محفل وی جمی ۔ ایتھے مجاہد حسین نقوی نے پاکستان پیپلز پارٹی تے بھٹو صاحب دا پراپیگنڈا شروع کر دتا ۔ میں اوس نوں بڑی مشکل نال چپ کرایا تے دسیا ۔ پاکستان دی سیاسی صورت حال اوہ نہیں جیہڑی اوہ دس رہیا اے ۔

تن دھاکے

مَیں جان بجھ کے سیاسی ویروا نہیں سال کردا ۔ پر کجھ لوک مینوں خاموش ویکھ کے آپ سیاسی ویروا شروع کر دیندے سن ، جیہڑا اُکّا ای غلط ہوندا سی ۔ اوس ویلے مَیں صرف تن منٹ لے کے سیاسی تبصرہ کردا ساں جیہڑا ہمیش کارگر ثابت ہویا ۔ میرا تبصرہ :

پاکستان دا پہلا دھاکا (۱۹۴۷ء توں ۱۹۵۷ء) جمہوریت دا دھاکا سی پر ڈھاکے کرسی کھا کے سپیکر مریا ۔ غلام محمد ورگا معذور تے اپاہج گورنر جنرل بنیا ۔ قوم سمجھی جمہوریت کمزوری تے کھپ ٹھپ دا دوجا ناں اے ۔ جمہوریت گئی ۔

دوجے دھاکے وچ قومی استحکام تے ڈنڈے دے مافق مضبوطی آئی ۔ ایہہ جمہوریت دا ردِ عمل سی ۔ جنرل ایوب خاں نے ڈٹ کے حکومت کیتی پر لوکاں دے مسئلے حل نہ کیتے ۔ سیاسی مضبوطی گئی ۔

تیجے دھاکے سوشلزم دا نعرہ آیا ۔ روٹی کپڑا تے مکان ، پر عمل نہ ہویا ۔ بھٹو دے نال نال سوشلزم وی گیا ۔

چوتھے دھاکے وِچ نظامِ مصطفیٰ دا نعرہ آیا اے۔ ایس نوں چانس ملنا چاہیدا اے۔ مَیں تیہہ سال دِی سیاست دا ہتّاں منٹاں وِچ ویرواکر کے چپ نہو جاندا ساں، تے سنن والے میرا مونہہ تکدے سن۔

اِک سیاسی شاعر

مینوں ڈاکٹر ایمان کھچ کے کانوائے ہال لے گیا۔ مَیں پِچھے کے سیّد ہمایوں ادیب نوں نال بٹھا لیا۔ کار ڈاکٹر دی سی۔ کانوائے ہال انٹرنیشنل مشاعرہ سی۔ اوتھے گئے تاں اِک ہندوستانی ڈاکٹر افتخار تِتّے انداز وِچ پھر تُر رہیا سی۔ اوہ ٹٹی کلچرل سوسائٹی دا سیکرٹری جنرل سی۔ ڈاکٹر ایمان نے میرا ناں وِی شاعراں دِی فہرست وِچ دے دِتّا۔ مینوں غصّہ چڑھیا پر مجبور ساں۔ ڈاکٹر دے خلوص تے مینوں شبہ نہیں سی۔ مَیں ڈاکٹر دے لفافے دے اُتے تے پِچھے پاسے مزاحیہ نظم لکھی تے تیار ہو گیا۔

میتھوں پہلاں اِک شاعر آیا کنبدا کنبدا۔ کھنگدا کھنگدا۔ دسیا گیا ایہہ انڈیا دے فلاں مشہور اخبار دا فلاں مشہور نمائندہ خصوصی اے۔ اوہ کھلو وِی نہ سکیا۔ کھنگھ دا دورہ پے گیا سی۔ میرے خیال وِچ اوہ دمے دا مریض سی۔ کھلی نظم شروع کیتی، جیہڑی ساری دی ساری پاکستان تے پاک آرمی دے خلاف سی تے بھٹو صاحب دِی تعریف وِچ۔ کوئی آواز نہیں سی اُٹھ رہی۔ مینوں غصہ آ گیا۔ مَیں اٹھیا تے انگریزی وِچ آکھیا "ایہہ شاعری نہیں سیاسی بکواس اے ایس نوں بند کرو"۔ میرے بولن تے یا اللہ دتوں شاعر صاحب نوں دوبارہ کھنگھ دا دورہ پے گیا سی۔

سید ہمایوں ادیب نے آکھیا جے توں نہ اٹھدا تاں میں اٹھ کے اوہو کجھ کہنا سی جو توں آکھیا۔

مالدار پاکستان

کئی لوک کہندے، پاکستان غریب ملک اے۔ ٹھڈا کیوں نہیں؟ میں اوہناں نوں دسدا پاکستان مالدار ملک اے۔ ہزاراں تے لکھاں پاکستانی باہروں کما کے پاکستان گھلدے نیں۔ پھیر سعودی عرب تے ودھیے ملک پاکستان دے مگر نیں۔ بوہت دولت اے ساڈے کول۔ ٹھٹے کیوں؟ پاکستان کدے نہیں ٹٹے گا۔ کیوں جے اوہدے مگر ساری اسلامی دنیا اے۔ ؎

تیرے مگر بندوقاں والے
توں رج رج پٹ گوریے

ضیاءالحق دا آدمی

اِک دن مینوں میرا نکٹائی بدلِ لندنی بھرا سگو ملیا۔ سگو پاکستان آیا تے واپس بڑا خوش گیا۔ اصل وِچ ہویا ایہہ پئی اوس توں پہلاں اوہدیاں تن بھیناں جمیاں اوہدے ماں پیو نے منّت منّی جے پتر ہویا تاں گوردوارہ جنم استھان، ننکانہ صاحب باراں کوہ پیدل چل کے اپڑاں گے۔ ایہہ پاکستان بنن توں پہلاں دی گل اے۔ پاکستان بنن توں تن سال پہلاں اللہ نے گورچرن سنگھ سگو دِتا تے اوہدے ماں پیو باراں کوہ ننگے پَیریں ننکانہ صاحب گئے تے منّت پوری کیتی۔ اوہ تن سال دا سی جدوں پاکستان بن گیا تے اوہدا باپو راوِیوں پار چلا گیا۔ سگو ۱۹۷۷ء وِچ

لاہور جڑانوالے وِچ اپنا گھر تے ننکانہ صاحب ویکھن آیا تے پرسنھ ہو کے گیا۔ مینوں اوہ لندن ملیا تے بوہت محبّت کیتی۔ اوہ مونا سکھ اے۔ اصل وِچ اوہ ۴۹ فیصد سکھ اے تے ۵۱ فیصد مسلمان اے۔ میں ایہہ گل اوس نوں آکھی تے اوہ ہس کے من گیا۔ سگو دے تن بچے نیں۔ دو دھیاں اِک پتر۔ اوہدی وڈی دِھی ایسا ہُوبہو میری دِھی شگفتہ ورگی اے۔ اوس نوں میرے نال بوہت ہرکھ ہوگیا۔ میں دو دن نہیں ساں جاندا تاں اوہ اپنے ڈیڈی نوں وکھت پا دیندی سی پئی انکل نوں لبھ کے لیاؤ۔ تے سگو وچارہ دوکاناں چلاون دی تھاں ٹیلی فون چلاوندا رہندا سی۔ اوڑک میں فیصلہ کیتا پئی سگو نوں اپنا بھرا بنالواں۔ میں تے اوہ پگڑی نہیں بنھدے چنانچہ اساں نکٹائیاں بدلیاں تے بھرا بن گئے۔ اوہدی بے بے جی کرتار کور نوں پتہ لگا تاں اوہ آئے۔ تے اوہناں میرے سِر تے ہتھ رکھ کے مینوں اپنا پتر بنا لیا تے میری بیوی نوں اپنی نونہہ، جد کہ کنیز لاہور بیٹھی ہوئی سی۔ بے بے جی کرتار کور نے بڑو بڑی اپنی نویں نونہہ نوں اِک سوٹ وِی بھیجیا۔ سگو مینوں اک دِن کہن لگا کہ میرے اک مسلمان گاہک نے آکھیا اے کہ گمی صاحب کولوں بچ کے رہنا، ایہہ جنرل ضیاء الحق دا خاص بندہ اے۔

"پھیر پراں ہو کے کھلو کے تینوں کنڈے نہ لگ جان"۔
میں ہس کے آکھیا۔

"تاں وی ایہہ کیہ گل اے کہ تسیں جنرل صاحب دے خاص بندے او؟" اوہ خوش سی پئی اوہدا نکٹائی بدل بھرا جنرل دا خاص بندہ اے۔

"جنرل صاحب نال خاص رشتہ داری اے"۔ مَیں مونہہ پکّا کر کے آکھیا۔ سگّو نے کن کھڑے کر کے پچھیا۔

"اوہ کیویں؟ مینوں وی دسّو"۔

"اسیں دوویں اللہ دے بندے آں، ایس کر کے"۔

اوہ تھوڑا جیہا مایوس ہو گیا، پر ہس پیا۔

"لندن وچ ہر اوہ بندہ جیہڑا اینجی گل کردا اے۔ بی۔ بی۔ سی دے مخلص کارکناں دے نزدیک جنرل ضیاالحق دا خاص بندہ اے۔ مَیں جنرل ضیاءالحق نوں صرف اخباری گڈیاں وچ ویکھیا اے یا ٹیلی ویژن اُتّے۔ وظیفہ مینوں برطانوی حکومت دے رہی اے۔ میری ادھی تنخواہ مینوں لندن مل رہی اے۔ جنرل ضیاالحق دی سرکار دا تاں اک دھیلہ خرچ نہیں آرہیا۔ اُنج وی پاکستان براڈ کاسٹنگ کارپوریشن آزاد تے خود مختار ادارہ اے۔ آئی سمجھ؟" مَیں سگّو نوں آکھیا۔

"ہاں ہُن ساری گل سمجھ گیا واں۔ تھینک یو"۔

سگّو ہس کے بولیا تے دوکانداری کرن لگ پیا۔

پاکستان کتھے اے؟

اِک دن میرا اک افریقی یار کہن لگا۔ مینوں دس پاکستان کتھے اے؟

"بڑا کند ذہن بندہ ایں توں۔ مَیں اِک گھنٹہ دسیا سی کتھے اے؟" مَیں ہس کے آکھیا۔

"تیرے لیکچر والی پرانی گل ہو گئی اے۔ کجھ مواد ہیں نال لے جانا چاہوندا واں"۔

مَیں اوسے ویلے ریجنٹ سٹریٹ پی۔ آئی۔اے دے دفتر گیا تے اوتھوں دساں وساں مصور کتابچیاں دیاں دتھیاں لیا کے ونڈیاں پنڈت مشرا وی خوش ہویا۔

"اپنا سوہنا ملک" میرا یار جو موسیوا بولیا۔

"جے میں آواں تے اک پاسے دے ٹکٹ دے پیسے دیو گے؟" ڈاکٹر نزا نے پچھیا۔

"توں آ تاں سہی دو پاسیاں دا کرایہ دے دیاں گا۔"

مَیں پنڈت مشرا نوں آکھیا اوہ وی ایئر انڈیا دے مصور پمفلٹ لیاوے۔ اوس وعدہ کیتا پر اوس نوں آخیر دن تیک وہیل نہ ملی۔

جرائم

ولایت وِچ بوہت جرائم ہوندے نیں، پر مجرم عقل ورتدے نیں۔ ڈانگ تے ٹوکہ نہیں ورتدے۔ ایہہ سارے جرائم تھانیاں وِچ رپورٹ نہیں ہوندے۔

مذہب

انگریز قوم مذہب نوں پرائیویٹ معاملہ سمجھدی اے۔ مطلب مذہب دا کوئی اثر نہیں۔ لوک ہفتے دے پنج دن پونڈ کماؤندے نیں تے ہفتہ اتوار شراب جوا تے گھوڑ دوڑ اُتے خرچ کر چھڈدے نیں۔ ایشیا دے لوک اجے کجھ بچے ہوئے نیں۔

محبت

"منڈا کڑی راضی تے کیہ کرے گا قاضی" لبناں وِچ ریلوے سٹیشناں تے فٹ پاتھاں تے محبتاں ہوندیاں نیں۔ کوئی پرواہ نہیں کردا۔ عام لوکاں دا طرزِ عمل کجھ اجیہا اے "جاؤ کھبہ کھاؤ"۔

ادبی معیار

لندن یا ولایت وِچ پنجابی ادیباں، شاعراں تے کہانی کاراں دا ادبی معیار بوہت اُچا اے۔ اوہدی وجہ ایہہ وے کہ لندن اِک بوہت اِی وڈا ادبی مرکز اے۔ پنجابی ادیب تے شاعر خود پڑھے لکھے ہیں۔ انگوٹھا چھاپ نیں۔ بڑھک مار نہیں۔ کاتبوں ادیب نہیں بنے، نہ سیاست وَلّوں ادب وِچ آئے نیں۔ تیجے یورپ دیاں ادبی تحریکاں دا اثر وی پیندا اے۔ چوتھے لندن دے ادیب آب و ہوا دِی وجہ کر کے ہڈ پیڑھ کے ادب پیدا کردے نیں۔ ساڈے وانگ لبناں وِچ بہہ کے نہیں لکھدے۔ ساڈے کئی پنجابی ادیب اوہ نیں جیہناں نوں ہور کوئی کم نہیں آوندا۔

پنجابی دا مستقبل

ولایت وِچ پنجابی دا مستقبل صِفر اے کیوں جو سارے بچّہ لوک انگریزی لکھدے، پڑھدے، بولدے نیں تے پنجابی ٹھیڈے کھا کھا کے بولدے نیں۔

اِک سُفنا

سَردار سردُول سِنگھ رَگل مقامی سیاست وِچ حِصّہ لیندا اے ساؤتھ ہال رہندا اے، قد کاٹھ سوہنا، لگدا اے کبڈی دا کھڈاری اے۔ عمر تیہہ[۳۰] بتی[۳۲] سال ہووے گی۔ لیبر پارٹی دا رکن اے۔ ایل ایل پی اے۔ ساؤتھ ہال دے علاقے چوں لیبر پارٹی دا ایم پی (ممبر پارلیمنٹ) بنن دا سفنا ویکھدا اے۔ موجودہ ایم پی (لیبر) بڈول دا یار اے۔ اِک دِن رِلیا تاں کہن لگا "۱۹۸۰ء تیک پاکستان ہندوستان تے بنگلہ دیش اِکٹھے ہو جان گے"۔

"کس حساب نال اکٹھے ہو جان گے"۔ مَیں پچھیا۔

"لندن دا ماس میڈیا فیصلہ کر چکا اے"۔

"لندن دا ماس میڈیا تے ۱۹۴۰ء تے ۱۹۴۷ء وِچ وی فیصلہ کر چکا سی پئی پاکستان نہیں بنے گا"۔ مَیں آکھیا۔

"میری گل منّو۔ ۱۹۸۰ء تیک اِنڈیا اکھنڈ بھارت ہو ویگا"۔ اوہ بولیا۔

"مَیں کہندا واں ۱۹۸۰ء تیک انڈیا ناوں آسام تے بنگال وکھرے ہو جان گے تے اِک چوتھا مُلک بن جاوے گا۔ ہُن تن نیں ——انڈیا پاکستان تے بنگلہ دیش۔"

"ایہہ تسیں کیویں کہندے او" اوہ بولیا

"جیویں تسیں کہندے او پاکستان تے بنگلہ دیش بھارت وِچ شامل ہون گے۔"

"مَیں آکھیا لندن دا ماس میڈیا فیصلہ کر چکا اے۔ جے ۱۹۸۰ء تیک ...."

"بس کر یار ساڈے مُلک دا فیصلہ ساڈے مُلک دے وسنیکاں نے کرنا ایں۔" گارجین، ڈیلی میل یا ڈیلی ٹیلیگراف نے نہیں کرنا۔ بھاویاں نہ مار۔" مَیں آکھیا۔

"تہانوں تیہہ سال دِتے نیں، اجے تیک تسیں اپنے حالات ٹھیک نہیں کیتے۔" اوہ بولیا۔

"توں ماما لگدا ایں ساڈا تے ساڈے دیس دا۔" مَیں ہَس کے آکھیا۔

"انڈیا وِچ ڈیسائی دی تھاں جگ جیون رام آ جاوے گا تاں جے پاکستان دا ایہہ اعتراض دور ہو جاوے کہ ہندو ساڈے اتے حکومت کردا اے۔"

"ایہہ کِس دا فیصلہ اے؟"

"ایہہ برطانیہ امریکہ یعنی امریکہ تے یورپ دا فیصلہ اے" سردول بولیا۔

"پہلے ماس میڈیا دا فیصلہ دس رہیا سی۔ ہُن امریکہ، برطانیہ تے یورپ تے آ گیا ایں۔"

"گل اِکو اے - امریکہ، برطانیہ، یورپ تے اوہناں دا ماس میڈیا فیصلہ کر چکا اے - کہ انڈیا نوں چین تے روس دے مقابلے وِچ مضبوط کیتا جاوے"

"سرڈول سنگھ اینویں بکڑ نہ مار تے پاگل نہ بَن" درشن سنگھ گیانی لاگوں بولیا - اوہ ساڈے دوناں دی مکالمہ بازی چپ کر کے سن رہیا سی تے بیئر پی رہیا سی - (سرڈول شراب نہیں پیندا)

"گیانی جی، مَیں سچی گل کر رہیا ایں" سرڈول بولیا۔

"توں بکواس کر رہیا ایں تے گِل صاحب دا موڈ خراب کر رہیا ایں - پاکستان نوں سٹے خیراں نیں - ۳۰ سالاں وِچ پاکستان نوں کجھ نہیں ہویا تے ہُن وی کجھ نہیں ہونا" گیانی ہور غصے نال بولیا -

"لندن دا ماس میڈیا فیصلہ کر چکا اے"

"تیرے ماس میڈیا دی ماریا ماں دی ---" مَیں ہس کے آکھیا تے فیر اسیں تِنے ہسن لگ پئے،

وَیلے سرڈول غلط نہیں کہندا - لندن دا ماس میڈیا پاکستان نوں توڑنا چاہوندا اے - ساڈی سرکار نوں چنگے افسر تے چنگے اخبار نویس لندن بھیجنے چاہیدے نیں -

بی بی سی وِچ آخری دن

۱۲ مئی نوں ساڈا کورس مُک گیا - اوس دِن اسیں دس وجے بی - بی - سی بینگھم گئے تے رات دس وجے باہر نکلے - دس وجے نوں ساڈھے باراں وجے تیک میرا لکھیا ہویا ڈرامہ" مہربانی

کر کے لینگھم پرت آؤ" ریکارڈ ہویا۔ ایہہ ڈرامہ میرے "استاد" جارج میسری نے ٹھیک ٹھاک کیتا سی۔ مَیں ایہدے وِچ ہوٹل دے ترکی مالک دا کردار ادا کیتا۔ ایہہ مخولیا ناٹک چوری چکاری دے تحت اپنا مقصد حاصل کرن بارے سی۔ جیہڑا اوس دِن شام نُوں کوئی پنجاہ سوانیاں تے بندیاں نُوں سنوایا گیا۔ تے اوہ ہَس ہَس کے دوہرے ہو گئے۔

ساڈھے باراں وجے مَیں سَٹھ مِنٹ گورو گرنتھ صاحب دے حوالے نال ڈاکومنٹری تے لیکچر دِتا۔ ایہہ میرا اتے کلاس دا آخری لیکچر سی۔ ایہدے بعد مسٹر جینیر آ گئے۔ اوہ سٹاف ٹریننگ ڈیپارٹمنٹ دے سربراہ نیں۔ اوہ سارا کورس کھنگھالدے رہے تے وچار وٹاندرہ کردے رہے۔ چاء پانی لئی وِی کجھ وقت لگا۔ شام نوں زبردست دعوت ہوئی۔ شراب دا ہڑھ وگیا۔ مَیں ٹماٹو جُوس دے تن گلاس مکائے۔ سارے گروپ نے مینوں جارج میسری، گرم شا تے کلیر گلاس نوں تحفے دین لئی آکھیا۔ مَیں تحفے دِتے۔ پھیر پندراں منٹ مخولیا تقریر کیتی۔ دس وجے اُٹھ کے آکسفورڈ سرکس دے لاگے اِک ہوٹل وچ ساڈے گروپ دے پنج جنے (یوریل۔ ابراہیم۔ جو۔ مشرا۔ مَیں) جارج میسری کلیر گلاس میڈم بینز (Banes) تے اِک مہمان انجنیئر اکٹھے ہوئے۔ شاندار کھانا کھادا، شاندار گپاں لائیاں تے یوریل کلیر گلاس تے عاشق ہویا۔ کلیر گلاس ہَس ہَس کے دوہری ہوئی۔ مَیں دوناں نوں ٹچکراں کیتیاں۔ جو نے دو تِن ٹُن انگریزی لفظ ورت کے بینز نے مہمان انجنیئر نُوں پاگل کر دِتا۔ مَیں گیاراں وجے ویہلا ہو کے گھر اپڑیا۔ رات تھکیویں نال نیندر نہ آئی۔

برسی

۱۳ار مئی نوں شو کمار بٹالوی دی برسی دی صدارت کیتی تے اوہدے بارے مضمون پڑھیا۔ ایس مضمون وچ میں دسیا کہ شِو، انڈیا دا سب توں وڈھا پنجابی شاعر سہی پر منیر نیازی ثرومنی (عظیم تریں) ہم عصر شاعر اے۔ جے شِو پنجابی شاعری دا تاج اے تے منیر نیازی تاج محل اے۔

آل گیٹ

لندن دا آل گیٹ مشہور علاقہ اے۔ مشہور ایس لئی، جے ہر ہفتہ تے اتوار نوں ایتھے مارکیٹ لگدی اے تے یورپ دے سارے مُلکاں دے سیاح ہیڑاں دیاں ہیڑاں اوندے نیں تے چیزاں دی خریداری کردے نیں۔ دوکاندار سڑکاں اُتے تنبو لا کے یا ریڑھیاں کھلیار کے ہاکاں ماردے نیں تے گاہکاں دا دھیان اپنے وَل لاوندے نیں۔ ایتھے اِک وڈی دوکان وِچ سگو تھوک تے پرچون کپڑے ویچدا اے۔

مَیں ۱۴ار مئی نوں کجھ چیزاں خریدن ایتھے اپڑیا کیوں جو مَیں ۱۷ار مئی نوں واپس پاکستان جا رہیا ساں۔ مَیں مسز سگو (رانی) نوں آکھیا پئی کجھ چیزاں خریدو کیوں جو چیزاں زنانہ سن، مثلاً نقلی ہار، اصلی پرس وغیرہ۔ مَیں تے رانی نے پھر تُر کے چیزاں خریدیاں۔ جد اسیں دکان تے پرتے تاں مینوں سنتوکھ دا فون ملیا۔ اوہ غصّے وِچ بول رہیا سی۔ غصّہ ایس گل دا پئی مَیں

اوہدے کولوں لکیا پھردا واں، تے رلنا نہیں چاہوندا۔

مَیں اوس نوں دسیا کہ پچھلے دس باراں دن بی۔بی۔سی کم زیادہ سی، ایس پاروں مَیں نہ گیانی نوں ملیا تے نہ فردوس نوں نہ جاوید نوں تے نہ ای بخش لائل پوری تے اکرم صاحب نوں۔

"مَیں تے ترسیم آ رہے آں۔ادھے گھنٹے وِچ" او ہنے فون رکھ دِتا تے اَدھے گھنٹے وِچ آگیا۔

مَیں اپنا صندوق اوہناں دی کار وِچ رکھیا تے پریتم سدھو دے گھر روانہ ہویا۔ پریتم سدھو دے گھر مَیں آپ نہ گیا، سنتوکھ تے ترسیم نوں بھیجیا تے آپ راہ وِچ اُتر کے فردوس کول چلا گیا۔

پریتم گھر سی۔اوہدی تے ترسیم دی تُوتُو مَیں مَیں ہوئی۔ گالیاں تیک نوبت آئی۔ ترسیم نے میرے نال گِلا کیتا۔ مَیں ایہہ کہہ کے اوس نوں ٹال دِتا کہ پریتم اوہدے ناوں عمروں وڈا اے۔ پھر اصل گل ایہہ سی پئی پریتم نے بدتمیزی کیتی سی۔

ترسیم تے سنتوکھ نے پُچھیا کہ مَیں رات کتھے ملاں گا۔ سنتوکھ مینوں اپنے گھر ریڈنگ لے جانا چاہوندا سی۔مَیں نہ منیا۔ طے ہویا کہ رات ترسیم دے گھر گزاری جاوے۔ترسیم موتا سِکھ اے۔ پاکستان دا چکر لا چکا اے تے تھاں تھاں پاکستان دی گن چرچا کردا اے۔

قصہ اک رات دا

اوسے رات میری دعوت بخش لائل پوری دے گھر سی۔بخش اکرم صاحب دا رشتہ دار اے۔ ایس لئی میرا وِی رشتہ دار اے۔

اوہ سوہنے شعر کہندا اے اردو پنجابی وِچ، یَں بخش دے گھر جیہڑا کھانا کھادا۔ اوہدا ذکر اُتے آ گیا اے۔ ایہہ کھانا شمیم بخش تے تیار کیتا سی۔

رات دس ساڈھے دس وجے اکرم تے سلیم مینوں ترسیم دے گھر کوئی پندرہ میل دور چھڈن آئے۔ ترسیم دی بیگم بیرو (بلبیر کور) ستی ہوئی سی۔ اکرم صاحب دی ہاک اتے وچاری اٹھی تے دسیا پئی اوہ تے سنتوکھ شیر جنگ جانگلی دے گھر گئے ہوئے نیں۔

اکرم، سلیم تے یَں ۹۰ ہمیرو روڈ، ساؤتھ ہال آئے۔ میں گھنٹی وجائی۔ ادّھے گھنٹے بعد بوہا کھلیا۔ یَں اندر وڑیا تاں ویکھیا کہ ترسیم، شیر جنگ جانگلی، اوتار جنڈیالوی، رنجیت دھیر، ساتھی لدھیانوی تے کئی دوجے لیکھک تے شاعر کھلوتے نیں۔ سنتوکھ کرسی تے بیٹھا اے تے نشے وِچ دھت اے۔ کھلوتے ہوئے لیکھک دی شراب پی پلا رہے نیں۔ کجھ روٹی کھا رہے نیں۔ مسز شیر جنگ جانگلی (رانی) کھلوتی ہوئی اے۔ سارے چپ نیں تے میرے وَل ہٹ ہٹ تک رہے نیں۔ "اکرم صاحب تسیں تے سلیم جاؤ، یَں ٹھیک تھاں اپڑ گیا واں، اپنے لکھاری دوستاں وِچ۔"

اکرم تے سلیم خدا حافظ کہہ کے چلے گئے تے فیر اک دم اِکو واری شیر جنگ جانگلی، رنجیت دھیر، اوتار جنڈیالوی تے پتہ نہیں کون کون میرے اُتے شاؤٹ کرن لگ پیا۔ ترسیم نیلگری تے رانو اوہناں نوں چپ کراون لگ پئے۔ سنتوکھ کرسی اُتے بے ہوش ہو کے بیٹھا ہویا سی تے کدے کدے مینوں دیکھ لیندا سی۔

"تگڑا رہویں، مَیں تیرے نال آں، گمّی بھراوا۔" اوہ کدے کدے شرابی آواز وِچ بولدا تے مینوں ہلا شیری دیندا اوہ سارے ہتھ تے گلاس اُلار اُلار کے میرے نال ناراض ہو رہے سن۔

"سنتوکھ توں گھبرا نہ۔ دس گِدڑ دی اِک شیر نوں نہیں مار سکدے۔" مَیں اوس نوں اک وار دلاسا دِتّا۔ اوہ خوش ہویا تے پھیر اکھیاں ریٹ لئیاں تے میز تے سر سُٹ کے بے ہوش ہو گیا۔

دھیر دی سرکردگی وِچ سارے اِکو واری میتوں برا بھلا کہہ رہے سن۔

"اِک بندہ اگے آئے تے گل کرے۔" مَیں کرسی اتے بیٹھ کے آکھیا۔ "بھابی! مینوں پانی دا گلاس دے۔ مَیں ایہناں گِدڑاں نال آرام نال گل کرنا چاہوندا واں۔ ایہہ میرے نال سب کجھ کر سکدے نیں پر مینوں قتل نہیں کر سکدے۔"

بیگم شیر جنگ جانگلی اُٹھی تے پانی لے آئی۔ مَیں پانی پِیتا۔

"ایہہ اج دی ساڈے نال پبلک ریلیشنگ کر رہیا اے۔" جانگلی بولیا۔

"گمّی توں موڈھا ایں۔" دھیر شرابی آواز وچ بولیا۔ اوہ سارے گینگ دا جتھیدار سی۔

"دھیر! اگے آجا، پچھے نہ کھلو نے باقی بندے بکواس بند کرن۔ مینوں دھیر نال گل کرن دین اتے میری تے دھیر دی گل سنن۔" مَیں وی شاوٗٹ کیتا۔ سارے چُپ ہو گئے۔ دھیر شراب دا گلاس پھڑ کے ذرا اگے آگیا۔ مسز شیر جنگ

جانگی میری کرسی دے پچھے بیڑ دے اِک کریٹ اتے بہہ گئی تے اوس نے سکھ دا ساہ لیا۔ کیوں جو گل رکے ڈھنگ نال ہون والی سی۔ کوئی بولیا نہیں۔ اوس نوں چپ کرایا۔ دھیر دی ذہانت اُتّے اوہناں ساریاں نوں مان سی۔ کمرے دے ماحول وِچ اوہو جیہا ماحول پیدا ہویا جس طرح وساکھی دے میلے بھڑکتھا کھیڈن ویلے ہوندا اے۔

"دھیر! میرے سوالاں دا جواب ہاں یا نہ وِچ دیویں" میں آکھیا۔

"ٹھیک اے" دھیر بولیا۔

"۲۷ر اپریل نوں میں فون کیتا یا توں ——"؟

"تساں کیتا"

"توں مینوں پچھیا کیہہ لکھدے او؟ میں آکھیا میں لکھاریاں دا میوہ دار آں اوہناں دے خط پتر آجان تاں لکھ دیندا واں"

"ہاں۔ تساں ایہو آکھیا"

"توں آکھیا کہ کار بھیجاں گا۔ میں آکھیا مینوں لوڑ نہیں"

"ٹھیک اے"

"توں آکھیا دوجے دِن ۹ وجے سویرے فون کراں گا"

"ہاں آکھیا"

"توں دس وجے تیک فون نہ کیتا"

"ٹھیک اے"

"میں تینوں فون کیتا"

"ہاں ٹھیک اے"

"میں آپ چرچ ہال وِچ آ کے کرسیاں لائیاں تہاڈے

نال رل کے۔"

"ایہہ وی ٹھیک اے۔"

"جے میں اپنے آپ نوں مہا لیکھک سمجھدا تاں ایہہ کم نہ کردا۔"

"ٹھیک اے۔"

"تقریر لئی مینوں توں آکھیا تے میں تقریر کیتی۔"

"ایہہ وی صحیح اے۔"

"توں ۲۹ر اپریل دے سارے جلسے دا انچارج سیں۔"

"ہاں جی۔ میں ای انچارج ساں۔"

"توں مینوں بریف کیوں نہ کیتا کہ گیانی، پریتم، گورمیت شوچرن تے تکھر دا ناں نہیں لینا۔"

"تہانوں پتہ ہونا چاہیدا سی۔"

"توں مینوں سوہن سنگھ گگڑ پنڈیا دی کتاب بارے بریف کیوں کیتا۔"

"میں ضروری سمجھیا۔"

"ٹھیک، میری تقریر بارے توں ضروری نہیں سمجھیا۔ ایس لئی نہیں بریف کیتا۔ سوہن سنگھ گگڑ پنڈیا دی کتاب دی ودھائی دین بارے ضروری سمجھیا تے بریف کر دتا۔"

"ٹھیک اے۔"

"جد توں مینوں بریف نہ کیتا تاں پھیر میں اپنی مرضی کرنی سی ہو سکدا اے توں مینوں بریف کردا میں تیرا بریف نہ مندا تے تقریر نہ کردا۔ ایویں تیری تے تیرے ساتھیاں دی بے عزتی نہ ہوندی۔"

"ایہو اِی ٹھیک اے۔"
"پھیر ایہہ دس ایڈیٹ تے مورکھ توں ایں یا مَیں۔"
"مَیں واں۔"
"چل گل مُک گئی۔"

راتو سبھ توں ودھ خوش ہوئی۔ اوہ کریٹ توں اُٹھ کے ہسّن لگ پئی۔ سنتوکھ نے اکھیاں اگھیڑیاں تے سِر چُک کے بولیا۔
"رَمتی میرے یار فکر نہ کریں، مَیں تیرے نال آں۔"

پھیر دھیر نے سنتوکھ نوں کار وِچ پایا تے ساؤتھ ہال ریلوے سٹیشن چھڈن لئی کسے نوں آکھیا۔ مَیں ترسیم نال اوہدے گھر آ گیا۔ رات دا گھنٹہ وَدھ اِک وَج رہیا سی۔ ترسیم دے گھر رضائی نہیں سی۔ اوس نے میرے لئی راتو کولوں رضائی منگی۔ مَیں اوہدے گھر اپنی مرضی نال صوفے اُتے سُتا۔ در اصل مَیں صوفے اُتے سَون دا ماہر آں۔ پشاور مَیں ڈیڑھ سال صوفے اُتے سَوندا رہیا ساں۔

شیر جنگ جانگی دے گھر دعوت ساتھی لدھیانوی لئی ہو رہی سی۔ اوہ ۱۶ مئی نوں لندن توں بمبئی جا رہیا سی۔

کون کیہہ اے؟

۱۔ حکیم غلام نبی امرتسری اردو فارسی تے پنجابی دے شاعر نیں۔ کجھ اُت سوادِلیاں پنجابی مزاحیہ نظماں لکھیاں نیں۔
۲۔ بخش لائلپوری اردو تے پنجابی دا قابلِ فخر تے ڈاڈھا سوہنا شاعر اے۔
۳۔ محمد اکرم کدے کدائیں مونہہ دا مزہ بدلن لئی پنجابی شعر کہندا اے۔

۴۔ سلیم، محمد اکرم دا جوائی اے تے سوہنیاں پنجابی غزلاں کہندا اے۔
۵۔ رحمت قرنی اُردو تے پنجابی دا بڑا سُلکھنا شاعر اے۔
ترنّم بوہت اِی سوہنا اے۔
۶۔ سنتو کھ اِنقلابی نظماں لِکھدا اے۔ ایس پاروں کرخت لفظ
وَرتدا اے۔ تازہ مجموعہ کلام: لال ٹیہ والا چوک۔
۷۔ مشتاق سِنگھ شاعر تے سُوجھوان اے۔ اُردو، انگریزی تے
پنجابی اُتے ڈُونہگی نظر رکھدا اے۔ ترنّم نال اَپنا کلام
سناوندا اے۔ لسانیات دا ماہر اے۔
۸۔ رنجیت دِھیر تنقید نگار اے، تے تنقید دے یورپی انداز اُتے
چیزاں نوں پرکھدا اے۔ معیار ڈاڈھا کرڑا اے۔ کدے
کدے شعر وِی کہندا اے۔
۹۔ شیر جنگ جانگی ہاس رس دی نثر لکھدا اے جد کہ اوہ
سنجیدہ ادب بہتر لکھ سکدا اے۔
۱۰۔ اوتار جنڈیالوی شاعر اے۔ مجموعہ "کپڑ چھلاں" چھپ
چُکیا اے۔ تن چار سالاں توں سوہنی شاعری کر رہیا اے۔
۱۱۔ ساتھی لدھیانوی لندن دی حیاتی بارے مضمون لکھدا اے۔
۱۲۔ نرنجن سِنگھ نُور لندن دا اِک وڈا شاعر اے۔ دو تِن مجموعے
چھپ چکے نیں۔
۱۳۔ گورچرن سنگھ اخبار نویس اے۔ مضمون سوہنے لکھدا اے۔
"پاکستان وِچ دس دن" چنگا سفرنامہ اے۔
۱۴۔ بلبیر سنگھ کنول فوک لورسٹ اے۔ پاکستان تے انڈیا دی
مَوسیقی، پاکستان دے اَولیائے کرام، پاکستان دے پہلوان
پاکستان دے کبڈی دے کھڈاری تے اَجیہے دوجے مَوضوعات

اُتے کتاباں لکھ چکا اے۔

۱۵۔ گورشرن سنگھ اخبار نویس اے۔ ہفتہ وار پنجاب ٹائمز لندن دا ایڈیٹر اے۔

۱۶۔ چنن سنگھ چن ریسرچ سکالر اے۔ ثقافتی تے ادبی موضوعات اُتے لکھدا اے۔

۱۷۔ ڈاکٹر کرسٹو فر شیکل پنجابی دا بوہت ای اُچا تے سُچا ریسرچ سکالر اے۔ گورو گرنتھ صاحب دس توں پندراں سال وِچ ترجمہ کرے گا۔ ایہدے بعد ہیر وارث شاہ تے خواجہ فرید دا کلام۔ پنجابی ادب بارے کئی ڈونگھے مقالے انگریزی وِچ لکھ چکا اے۔ کئی وار پاکستان آیا اے۔

۱۸۔ عبدالقادر آزاد پنجابی زبان دا سیوہ وار اے۔

۱۹۔ محمد شریف بقا اُردو تے پنجابی بارے مضمون لکھدا اے تے شاعر اے۔

۲۰۔ پروفیسر پریتم سنگھ ریسرچ سکالر اے۔ پنجابی شاعری وِچ آزادی (سوتنترتا) اتے ڈاکٹریٹ کر رہیا اے۔

۲۱۔ سورن چندن اِک وڈا شاعر تے اوس توں وڈا کہانی کار اے۔ کئی کتاباں دا مُصنّف اے۔ دوہڑے تے بَیت بوہت ای چنگے لکھدا اے۔ دوہڑے تے بَیت دے سوا باقی شاعری رُکھی اے۔ آپنے باپو دی موت بارے اوہدی نظم کمال دا مرثیہ اے۔

۲۲۔ کلدیپ تکھر سفرنامے لکھدا اے۔ چنگیاں کہانیاں دا مصنّف اے۔

۲۳۔ تلوندر جیت ہنداں، کلدیپ تکھر دی بیوی اے۔ کہانیاں

لِکھدی اے۔ اِک ناولٹ "بدلہ" چھپ چکا اے۔ عورتاں دے حقوق بارے لِکھدی اے۔

۲۴۔ کیلاش پوری مشہور کہانی کار اے۔ جنس بارے لکھدی اے۔

۲۵۔ سرجیت سدھو اُچی سُچی شاعرہ اے۔ کُھلی نظم بوہت ای چنگی لِکھدی اے۔

۲۶۔ شوچرن گِل کہانی کار اے۔ "گگو بتیا" تے ہور کہانیاں دے مجموعے چھپ چکے نیں۔ ودھیا کُھلی نظم لِکھدا اے۔ پر شاعر ناوں کہانی کار وڈا اے۔ ہندوستان وِچ بھوں ہر من پیارا اے۔

۲۷۔ رگھبیر ڈھنڈ بوہت سوہنی کہانی لِکھدا اے۔

۲۸۔ گرمیت سندھو کہانی کار اے۔

۲۹۔ جوگندر شمشیر شوجھوان اے۔ مضمون لِکھدا اے۔

۳۰۔ درشن سنگھ گیانی شاعر، کہانی کار ناٹک کار تے ایکٹر اے۔ پنجابی دی بوہت سیوا کر رہیا اے۔

۳۱۔ ترسیم پوریوال بڑا تجربہ کار اخبار نویس اے۔ لندن دا سبھ توں مقبول تے محبوب ہفتہ وار رسالہ "دیس پردیس" کڈھدا اے۔

۳۲۔ پروفیسر کالڑا برمنگھم وِچ رہندے نیں۔ شوجھوان نیں۔ کہانیاں لِکھدے نے۔ بے حد پیارے اِنسان نیں۔ پنجابی دی بوہت سیوا کر رہے نیں۔ بچیاں نوں پنجابی سکھاون لئی کئی قاعدے تے کتاباں لکھ چکے نیں۔

۳۳۔ غلام علی بلبل اردو تے پنجابی دے چنگے شاعر نیں۔

۳۴۔ من جیت رانا بوہت ای سوہنے ناول لکھدے نیں۔

۳۵۔ ہربھجن سنگھ ورک کوونٹری رہندے نیں۔ دو ناٹک چھپ چکے نیں۔ ۱۔ میٹھی جیل۔ ۲۔ زہین۔
شاعری دیاں دو کتاباں آواز تے پیغام چھپ چکیاں نیں تنقید دی وڈی کتاب "پنجابی لوکاں دا اتہاس لندن وچ"۔ لکھ رہے نیں۔ اوہ شاعری دے سفر وچ یار دی پیڑ توں سنسار دی پیڑ تیکر اپڑے نیں۔
۳۶۔ ایوب اولیا موسیقی دا ماہر اے۔ موسیقی آتے بوہت اِی چنگے مضمون لکھدا اے۔
۳۷۔ ہمایوں ادیب سر کڈھواں اخبار نویس اے۔
۳۸۔ حبیب الرحمان اِک اُچا تے سُچا اخبار نویس اے۔
۳۹۔ سرون سنگھ آموکک شاعر تے ریسرچ سکالر اے۔
۴۰۔ جسبیر سنگھ ریسرچ سکالر اے۔ لائبریری سائنس دا ماہر اے۔
۴۱۔ سوہن راہی شاعر اے۔ ابن انشا بارے ڈاڈھی کھوج کیتی اے۔
۴۲۔ چمن سوہنیاں نظماں لکھدا اے۔ بوہت ای محبوب براڈ کاسٹر اے۔
۴۳۔ ترسیم نیلگری دے دو ناٹک "لمی سڑک لاہور دی" تے "چکر ذیلو" چھپ چکے نیں۔ کہانیاں دا اِک مجموعہ "اگنھ" تے دُوجا "ریت ساگر تے رات دا حسن" چھپ چکے نیں۔ ناول گوتم تے گلوریا لکھیا جا رہیا اے (اگنھ اوس واورولے نوں آکھدے نیں جس نال مولے آوندے نیں) پیشے دے اعتبار نال ایروناٹیکل انجنیئر اے۔ چنڈی گڑھ توں پنجابی فلاسفی تے انگریزی وچ بی۔ اے کیتا۔ پھر لندن آگیا۔ ۱۹۵۸ء توں کہانیاں لِکھ رہیا اے۔

عمر ۳۳ سال اے ۔ ۲۶ کہانیاں لکھ چکا اے ۔ پرچے نیلگری دا ایڈیٹر سی، جیہڑا بند کرنا پیا۔ تنقید وی لکھدا اے ۔ تنگدل تے پارٹی باز نہیں ۔ نہ مُونہہ وِنگا کر کے تے اڈی دھرتی تے مار کے انقلاب لیاون دا قائل اے ۔ کیوں جو انقلاب لفظاں نال نہیں آوندا ۔

۴۴۔ پریتم سِدھو مضمون لکھدا اے ۔ مضموناں دی کتاب "دھرت ولایتی دیسی چنبہ" چھپ چکی اے ۔ کھلی نظم لکھدا اے ۔ سُوجھوان منّیا جاندا اے ۔ انجمن ترقی پسند مصنفین (لنڈن) دا دماغ سمجھیا جاندا اے ۔ بوہت ای سوہنے گیت لکھدا اے ۔ انوں سوہنے انداز وِچ گاوندا وی اے ۔ اِک گیت ویکھو، ہندوستان دی غریبی اُتے ایس توں ودھیا طنزیہ گیت مَیں اَج تیک نہیں ویکھیا ۔

اسیں ہاں منگتے اندر پوری دے   منگئیے لپ لپ آٹا
ڈھڈ بھکھے مرونگ وجائیے   الکھ جگائیے پاؤ لپ کو آٹا

ایہہ بغلی دادی نے سیتی   پاڑ کے چادر اَدھو رانی
ایہہ بغلی ساڈی ماں نے گنڈھی   ایہہ بغلی اج ساڈی مائی
ایہہ بغلی ساتوں ورثے آئی   ایہہ بغلی کھسماں نوں کھائی

سُورج کھنب اُگن توں پہلاں   نیندرا تے نیناں نوں کلیئے
رات دا بیہا آٹا کھا کے   مشکاں ورگیاں بغلیاں پا کے
پیلی بھوک بتّی دی لو وِچ   تُر دے جائیے ٹھیڈے کھائیے
الکھ جگائیے پاؤ لپ کو آٹا

کدے کدے کوئی سخی دیالو بھر کے لپ آٹے دی پاوے
پھٹے پرانے چونغیاں نالوں لیر پاڑ کے ہتھ پھڑاوے
اسیں ایساں لکھ لکھ دیندے اگلے دوارے جا تییے
الکھ جگائیے پاؤ لپ کو آٹا

منگ پنگ جد گھر نوں آئیے لپّیں بکّیں آٹا مِنیے
چھڑک نرا در دھوئیے مونہہ توں من ای من وچ پیڑے گنیے
گن پیڑے من نوں منائیے سُکّا اِی آٹا پھکّی جائیے
نہ شرمائیے الکھ جگائیے پاؤ لَپ کو آٹا ٹو

لندن وچ ہور وی کئی ادیب تے شاعر نیں پر میری اوہناں نال گل بات نہ ہوئی۔ ایس پاروں مَیں اوہناں بارے کجھ نہیں کہہ سکدا۔ اوہ وی اردو تے پنجابی زبان تے ادب دی خدمت کر رہے نیں۔ ایہہ سارے لوک پرائی دھرتی اُتّے پنجابی دا ولیا بال رہے نیں۔ ایس لئی ساڈی ہلاشیری دے حق دار نیں۔ باقی رہی ایہہ گل جے کجھ آپی وچ لڑدے گھلدے نیں۔ ایہہ بھیڑی گل اے۔ لڑن نال ایہناں دی اپنی قوت ونڈی جاوے گی تے نقصان پہنچے گا۔ انڈیا دے اِک ادیب نے لندن دا چکّر لا کے لکھیا سی کہ لندن وچ کوڑا اِکٹھا ہوگیا اے۔ ہاں رُوڑی وچوں کدے کوئی ہیرا وی لبھ جاندا اے۔" مَیں آکھاں گا لندن وچ سارے اِی ہیرے نیں۔ انڈین لکھاری ایتھوں کسے رُوڑی تے ڈِگ پیا ہووے گا۔

ترسیم دے گھر جد مینوں سویر ہوئی تاں اوہدی نکّی دِھی پڑھنا سکول جان توں پہلاں میرے لئی چاء دا پیالہ لے کے آگئی۔ مینوں

اپنی مونا یاد آگئی۔ مَیں اوہدے نال پنجابی وِچ گلّاں کیتیاں تے اوہ بھولے بھاء اٹک اٹک کے گلّاں کردی رہی۔ پھیر ترسیم آیا تے اسیں تُر پئے۔ مَیں اوس نوں آکھیا مینوں ساؤتھ ہال اتار دے۔ مَیں پھیر سگّو کول جانا اے، کجھ چیزاں خریدن۔

اوہ بولیا "کیوں نہیں تسیں اَج شام ڈھیر نوں مِل لیندے۔ اوہ وی تہانوں مِلنا چاہوندا اے۔"

"مِلنا چاہوندا اے تاں ٹھیک اے، مَیں مِلن لئی تیار آں۔"

"رات تُساں بوہت چنگیاں گلّاں کیتیاں سارے متاثر ہوئے۔"

"چنگیاں گلّاں تاں مَیں لکا کے رکھیاں ہوئیاں نیں۔ رات تاں مَیں جٹّاں والیاں گلّاں کیتیاں نیں۔" مَیں ہَس کے آکھیا۔

ترسیم مینوں ڈھیر دے گھر لے گیا۔ ڈھیر نہا رہیا سی صابون لگا بھجا ہویا باہر آیا۔

"گِلّ صاحب اَج شام ساڈھے سَت وجے تیرے کول آرہے نیں۔ سبھ سانجھیاں نوں دَس دیتا۔"

"خوشی دی گل اے۔ مَیں اڈیکاں گا۔ توں لے کے آویں ترسیم۔" بُجھے ہوئے ڈھیر نے آکھیا تے پھیر ترسیم مینوں ایلنگ براڈ وے سٹیشن، تے اتار گیا۔ مَیں اوتھوں آل گیٹ دا ٹکٹ لیا تے انڈر گراؤنڈ ٹرین وِچ بہہ کے سگّو کول آگیا۔

آخری ٹاکرا

طے ہویا سی کہ ترسیم مینوں شام سَت وجے فردوس دے گھروں لوے گا۔ مَیں فردوس کول شام چھ وجے آگیا۔ ساڈھے سَت وجے ڈھیر دے گھر اَپڑے، اوہ اڈیک رہیا سی۔ شیر جنگ جانگلی

وی موجود سی ۔ رانو وی اوتھے سی ۔ مَیں سوچیا چلو اِک ہمدرد جی تے موجود اے ۔

"سانوں در اصل پتہ نہیں پاکستان اندر تہاڈی کیہ حیثیت اے؟"

"موہنہ پھٹ شیر جنگ جانگلی بولیا۔

"میرا امتحان لے لے" مَیں آکھیا۔

"کیویں امتحان لواں تہاڈا؟" اوہ پچھن لگا۔

"جیویں جی کردا اے۔ دِھیر کولوں صلاح لے لے"

ترسیم ، دِھیر تے شیر جنگ جانگلی نے صلاح کیتی۔ شیر جنگ جانگلی اپنی کتاب چک لیایا۔

"مَیں اپنا اِک لیکھ (مضمون) پڑھاں گا، تُسیں اوہدے بارے وچار دیو گے" جانگلی بولیا۔

"ٹھیک اے" مَیں آکھیا۔

اوس نے اپنی کتاب وِچوں (جس دا سرناواں مَیں بُھل گیا واں) اِک مضمون سوم رس یا شراب پڑھیا۔ ایہہ مضمون اوس نے آپ چُنیا ۔ مضمون کہانی دے انداز وِچ لکھیا ہویا سی تے دلچسپ سی۔ اِک ایس پی شریمتی اندرا گاندھی دے زمانے وِچ اِک دانشور نوں بلاوندا اے تے پچھدا اے ۔ پئی ٹیکس تے جنتا دا پاڑا دُور کرن دی تجویز دس ۔ گلاں ہوندیاں رہندیاں نیں تے اوڑک دانشور نوں حوالات وِچ تَن دِتا جاندا اے ۔ مضمون ڈھائی ترِن صفحے دا سی ۔ مَیں توجہ نال سُنیا تے پچھیا "ایہدے بارے میں اپنے وچار دو منٹ دیاں پنج منٹ ، دس منٹ ، پندراں منٹ یا اِک گھنٹہ"؟

جانگلی نے دِھیر نوں آکھیا "پنج منٹ کافی ہون گے ، سانوں پتہ چل جاوے گا"

مَیں دسیا۔

۱۔ مضمون وچ سماجی طنز اے۔
۲۔ مضمون راج نیتی تے جنتا دا بکھیڑا (Contradiction)
ساہمنے لیاوندا اے۔
۳۔ چیکس دی کرپشن دسی گئی اے۔
۴۔ مضمون نگار جنتا دے نال اے تے سوجھواناں دا ساتھی اے۔
۵۔ مضمون نگار چالاک اے۔ اوس نے رُکھی گل نوں کہانی دا انداز
دے کے دلچسپ بنا دِتا اے۔
۶۔ مکالمے سوجھوان (دانشور) تے ایس پی دے پاتراں دی
سائیکلوجی دسدے نیں۔
۷۔ سرناواں ویدک دور تیک اپڑ دا اے۔ لگدا اے مضمون نگار
نے اِنڈین فوک لور دا مطالعہ وی کیتا اے۔
۸۔ مضمون نگار منقول تے محبوب لیکھک بنن دے سارے گُر
جاندا اے۔ مَیں جاری ساں تے اوہناں کہیا بس بس
رگمی صاحب بس کرو۔ تہاڈے ایتے دچار کافی نیں۔
مَیں جانگلی وَل تکیا اوہدیاں نظراں نیویاں سن۔
"ساتھوں بُھل ہو گئی مَیں تہاڈے بُوٹاں نوں ہتھ لاوندا
آں" اوہ بولیا تے ہتھ میرے بوٹاں وَل ودھایا۔
"بکواس بند کر تے ہتھ پرے کر، توں میرا لکھاری بھرا ایں"
"در اصل تُسیں ساتوں بوہت دیر بعد لبھے او۔ تہاڈی پاکیزہ ہوٹل
والی تقریر دیاں کجھ گلاں ساڈے تیکر اپڑیاں سن۔ اسیں سمجھے ساں
ایہہ بندہ دوجا امجد بھٹی نہیں" دھیر کہہ رہیا سی۔
"امجد بھٹی وی ٹھیک اے اوس نوں تہاڈے لوکاں بھیڑا
بنا دِتا سی۔ میرا اپنا دِل تہانوں مِلن نوں کردا سی" مَیں آکھیا:

دھیر نے اوتار جنڈیالوی ، سورن چندن تے ہور بندیاں نُوں فون کیتے پئی آجاؤ۔

اک ہور مقابلہ

"جانگی ، مَیں سُنیا اے تُوں لطیفے بوہت سُناوندا ایں"۔ مَیں پچھیا۔

" آہو مینوں بوہت لطیفے آوندے نیں" اوہ فخر نال بولیا۔

" تینوں میرے نالوں ووھ لطیفے نہیں آوندے ، بھانویں مقابلہ کر لے"۔

" ٹھیک اے" اوہ بولیا۔

" شرط ایہہ وے ، جیہڑا ہر جاوے ، اوس نُوں سَو چھتر پَین گے ۔ جے ایہہ شرط منظور نہیں تاں پنج پنج پونڈ دی شرط ۔ منصف رانو ہووے گی"۔

" بالکل ٹھیک اے فیصلہ مَیں کراں گی"۔ مسز جانگی خوش ہو کے بولی۔

" میترا ! چھتر کھان لئی تیار ہو جا ۔ مَیں تیرے سارے لطیفے تینوں سُنا کے تیرا لطیفیاں دا سٹاک مُکا دینا اے"۔ میری گل سُن کے رانو ہور خوش ہوئی تے ہسّی ۔

جانگی نے بانئیے دا لطیفہ سُنایا ، جیہڑا اکھاں بند کر کے ہٹو جھان دو کان تے بیٹھا ہویا سی ۔

" کیہ گھر وِچ موت ہو گئی اے ، چُپ کر کے اکھاں بند کر کے بیٹھے او ؟ اِک آدمی نے پچھیا ۔

" نہیں سب خیر خیریت اے "

"کیہ بیمار او؟"

"نہیں۔"

"کیہ مقدمہ آ پیا اے؟"

"نہیں۔ اجیہی گل کوئی نہیں۔"

"پھیر کیہ گل اے۔ اکھاں نوٹ کے بیٹھے ہوئے او؟"

"ایس کر کے پئی اکھاں دی بجلی خرچ نہ ہووے، بل بوہتا نہ آوے۔"

ایہہ کنجوسی بارے لطیفہ سی۔ مَیں مراثی بارے لطیفہ سنایا۔

اِک پنڈ دا مراثی دوجے پنڈ اپنے پنڈ دی دھی کول گیا گھوڑے تے چڑھ کے۔ پنڈ دی دھی خوش ہوئی۔ اوہدے گھر والے نے گھوڑا بنھیا۔ کھرکھرا کیتا تے اوہدے اگے دانے پا دتے۔

"میرزادے نوں چنگی چیز کھوائیے۔ خاطر نہ کیتی تے پنڈ جا کے گلاں کرے گا۔ بدنامی ہووے گی۔ کیہ کھوائیے ایس نوں؟" کڑی نے اپنے گھر والے نوں پچھیا۔

"گندلاں دے ساگ وچ مکھن دا پیڑا" خاوند بولیا۔

"ساگ تے روز کھاندا اے، کوئی ہور چیز دسو۔"

"ماہنہاں دی دھوتویں دال تڑکا لا کے۔"

"دال تاں روز گھر کھاندا ہووے گا کجھ ہور دسو۔"

"آلوواں دی بھُرجی وچ ہرا دھنیا پا کے۔"

مراثی گل بات سن رہیا سی تے اوہدے گھوڑے لاگے اِک موٹا ککڑ پھر تُر رہیا سی۔ مراثی سوچیا جے دوویں جی ککڑ تے متفق ہو جان تاں واہوا گِچا لگے۔ اوہ چھیٹ بولیا:

"تسیں دوویں کیوں جھگڑدے او؟ میں تہانوں دسدا واں

پئی تسیں میرا گھوڑا حلال کر لوو۔ مَیں تہاڈے گگڑ تے چلا جاواں گا۔"
سارے ہسے۔ مسز جانگلی ہس ہس کے دوہری ہو گئی۔ اساں ہور اِک اِک دو دو لطیفے سُنائے پھیر دھیر نے ساتوں سانواں چھڈا دِتا۔
"رمتی نوں بوہت لطیفے آوندے نیں تے وَدھیا وِی۔" دھیر نے فیصلہ دِتا۔
جانگلی بوہت خوش سی۔ اوس نوں اپنے ورگا اِک مراثی لبھ گیا سی۔ پر مَیں اوس نوں آکھیا مَیں امیرالمراثیات آں یعنی مراثیاں دا سردار، کیوں جو ریڈیو سٹیشن دی نوکری پاروں میرے کئی مراثی یار نیں تے اوہ لطیفے تے جگتاں سناوندے رہندے نیں۔

تیجا امتحان

پتہ نہیں دھیر دے جی وِچ کیہ آیا، اوہ نوٹ بک لے کے آ گیا۔
"مَیں تہاڈا انٹرویو کراں گا" اوہ بولیا۔
مَیں دِل وِچ آکھیا ایہہ خورے اَج شام میرا تیجا امتحان اے۔
"میرے سائیں وَت مَیں تیار آں"۔ مَیں ہس کے آکھیا۔
"میرا اِک انٹرویو پریتم سدھو وی لے چکا اے، اوہ کوئی چالی صفحیاں تے آیا اے۔ "آرسی" دِلی وِچ چھپے گا۔"
"تیرا انٹرویو وِی چھپے گا۔ تیار او؟" دھیر بولیا۔
"گل تیاری سوال کر" مَیں آکھیا۔
اوہ سوال کردا رہیا، مَیں جواب دیندا رہیا۔ ویلا لنگھدا رہیا تے پھیر دس وج گئے۔
"مینوں تیرے سوالاں دا مزہ نہیں آ رہیا۔ دھیر توں شاید

ہٹ گیا ایں ۔ مینوں جانگی تے تریسم وی سوال کرن تُسیں رتن اِک پینل بنا لود تے پاکستان دے اردو تے پنجابی لٹریچر تے سوال کرو۔"

اوہ وارو وار ہتنے سوال کرن لگ پئے ۔ مَیں جواب دیندا رہیا۔ اونہاں دے سارے سوال پاکستان دے پنجابی ادب تے ادیباں بارے سَن۔

"تہاڈا پاکستانی پنجابی ادب وِچ اپنا مقام کیہ اے؟" جانگی نے پچھیا ۔ مَیں سگریٹ دا سوٹا لایا تے سوچیا۔ اوکھا سوال سی ۔ سوچ کے مَیں آکھیا:

"مَیں پنجابی دا سبھ توں وَڈا ناول لکھیا اے۔" ناں اے "سانجھ"

ایہدے بعد اِنٹرویو ختم ہوگیا۔

اَدھی رات نوں مَیں سگوّ دے گھر جان لگّا تاں اونہاں نے مینوں بوہے وچوں روک لیا۔

"وار واتاں ہو رہیاں نیں ۔ رتن ایشیائی بندے چھرے دے وار نال مَر چکے نیں ۔ اسیں تہاڈی جان دا خطرہ مُل نہیں لے سکدے۔"

میری جان لین والے میری جان بچا رہے سَن ۔

دِھیر نے سگوّ نوں فون کیتا کہ اوہدا بھرا اَج مانگواں اوہدے کول رہوے گا ۔ مَیں رات دِھیر کول رہیا تے دوجے دِن سگو کول اپڑیا ۔ ۱۶ر مئی نوں شاپنگ کیتی ، رات سگوّ کول رہیا تے اوہدے سفرنامے "پاکستان وِچ دَس دِن" دیاں آخری دو قسطاں اوہدے کولوں سنیاں تے چین نال رات کٹی ۔ ایس سفرنامے وِچ سگو نے پاکستان تے پاکستانیاں دی بوہت اِی تعریف کیتی اے۔

الوداع

دوجے دِن ۱۷ فروری نوں مَیں پریتم سِدھو دے گھروں اپنا سامان چُکیا تے ہتھیرو ایرپورٹ آ گیا۔ میرے نال فردوس بیگم، سُرجیت سدھو، ورشن سنگھ گیانی، ڈاکٹر سیّد مجیب ایمآن، بخش لائلپوری، سورن سِنگھ امولک تے گیانی جی دا نِکّا پُتر سی۔ سنگّو، کنول تے پروفیسر پریتم سِنگھ دے علاوہ ہور کئی مسلمان تے سِکھ سجناں متراں نوں مَیں سختی نال منع کیتا سی پئی اوہ چھُٹّی لے کے ہتھیرو ایرپورٹ تے نہ آون، پاونڈ کماون۔

بخش لائلپوری برٹش ایرویز وِچ اے۔ اوس نے میری بوہت مدد کیتی۔ گیانی تے امولک سخت جذباتی ہو گئے سن۔ گیانی شیواز ریگل دی بوتل وِچوں انگریز پُلس کولوں اکھ بچا کے دارو گھُٹ گھُٹ پی رہیا سی۔ مَیں سوچدا گیانی جی نوں کیہ ہو گیا اے۔ اوہدیاں اکھاں گلیاں سن تے آواز بھاری سی۔ اوہ مینوں بار بار پرتن لئی ترلا گھت رہیا سی۔

"ہور پنج دس دِن ٹھہر جاؤ" اوہدا فقرہ میرے کنّاں نال ٹکراوندا، مَیں اندروں بھجّ رہیا ساں۔ پر اُتّوں بہادر بن کے ہسن دی کوشش کر رہیا ساں۔

فردوس تے اوہدی بچّی نوں مَیں پیار دِتا۔ سُرجیت سدّھو نوں گھر دا پتہ دِتا۔ دوستاں دے گل لگ کے مِلیا تے پھیر ہتھ ہلا کے جہاز وَل پَیر پٹے۔ پَیر من من دے لگدے سن۔

میرے دِل دا جانی بخش مینوں جہاز تیک چھڈّن آیا۔ کھُلّ کے ہسن والا چُپ سی۔ اداس، رنّو جہان "بخش الوداع" مَیں

اوس نوں آکھیا اوہ وی کجھ بولیا، پر میں سُن نہ سکیا۔ "دِھی ثروت نوں پیار دینا"۔ میں آکھیا۔ تھوڑی دیر بعد جہاز اڈیا تے لنڈن پچھے رہ گیا۔ ؎

نہیں رلیاں لنڈن شہر دِیاں
تے ایس لنڈن شہر وِچ وَسن والے لوکاں دِیاں۔

دوجیاں کتاباں

۱۔ مڈھلی لفظالی۔ محمد آصف خاں، شریف صابر۔ سبط الحسن ضیغم۔
۲۔ جٹ دی کرتوت۔ میراں بخش منہاس۔ سودھن ہار، محمد آصف خاں۔
۳۔ قائدِ اعظم دی وار۔ مسعود منور
۴۔ اکبر کہانیاں۔ اکبر لہوری
۵۔ وحدت الوجود تے پنجابی شاعری۔ پروفیسر سید علیؑ عباسؑ جلالپوری
۶۔ بول مٹی دیا باویا۔ سجاد حیدر
۷۔ جزیرہ۔ منو بھائی
۸۔ ٹیکسلا۔ ڈاکٹر سیف الرحمان ڈار
۹۔ کہندا سائیں۔ احمد علی سائیاں۔ سودھن ہار: افضل پرویز
۱۰۔ ہیر چراغ اعوان۔ عین الحق فرید کوٹی
۱۱۔ جنگ نامہ امام حسین۔ حافظ برخوردار۔ سودھن ہار: قریشی احمد حسین قلعداری
۱۲۔ دیس پردیس۔ سلیم خاں گمی۔
۱۳۔ گلزارِ مستی۔ غلام حیدر مستانہ
۱۴۔ بول تے تول۔ غلام یعقوب انور مرحوم
۱۵۔ آکھیا بابا فرید نے۔ پروفیسر محمد آصف خاں

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ـــــ لاہور